שרידים מהתקופה הממלוכית ברובע אל־ווטה, צפת

עדנה דללי־עמוס ונמרוד גצוב

מבוא

העיר צפת שוכנת על הר תלול מסלע קרטון הנוטה להתפצל. בראש ההר בנויה מצודה גדולה מהתקופה הצלבנית, שהורחבה בראשית ימי השלטון הממלוכי. סביב המצודה נבנו רובעי מגורים, הבולט שבהם הוא רובע (ח׳ארת) אל־ווטה (׳הנמוכה׳), המשתרע על המדרון הדרומי־המערבי של ההר (איורים 1, 2). שמו הקדום של הרובע ידוע ממקורות בני התקופה העות׳מאנית (בן־אברהם 2002: 60–62). במצודת צפת נערכו חפירות רבות, ואילו ברחבי העיר נערכו רק חפירות אחדות, למשל: דמתי 1998; 2002, 2004; 2009; ברבה ודמתי 2005; ברבה 2006; כהן 2007; 2008; ברבה וצינמון 2009 (לסקירה של החפירות הארכיאולוגיות בצפת ובסביבותיה, ר׳ סטפנסקי 2002).[1]

בשנת 2002 נערכה חפירה ברובע אל־ווטה, בחלקו הדרומי של המדרון (כהן 2007), והתברר שההתיישבות במקום החלה בתקופה הממלוכית ונמשכה בתקופה העות׳מאנית ובימי המנדט הבריטי. שתי חפירות ההצלה המתוארות במאמר זה נערכו בשנים 2004–2005 בעקבות פגיעה של דחפורים במדרון המערבי של העיר צפת (איור 3), בין רחוב קרן היסוד לרחוב צה״ל (נ״צ 24641/76335). בחפירה הראשונה נחפרו 11 ריבועי חפירה (A1, 2; B1–6; C1, 2; D; איורים 3, 4), ובחפירה השנייה נחפר שטח C3 (איור 4).[2]

מאז ועד שנת 2017 נערכו באתר חפירות הצלה נוספות (טרם פורסמו) מדרום לחפירת ההצלה משנת 2004, לאורך דרכי גישה ולטובת בניית מבנים חדשים (איור 3; טבלה 1). מתוצאות החפירות הרבות, אנו למדים שאל־ווטה הממלוכית השתרעה ממרכז המדרון המערבי עד לשיפוליו המתונים בדרום; לגבי החלק הצפוני של המדרון אין עדיין מידע. הרובע הוסיף להתקיים בחלקו במהלך התקופה העות׳מאנית עד ימי המנדט הבריטי בראשית המאה הכ׳. עד שנות ה־60 של המאה הכ׳ היו חלק מהמבנים בשימוש עולים חדשים, וכשהם פונו לשכונות החדשות, ננטש המדרון והפך לאתר פסולת.

---

[1] לאחר הגשת כתב יד זה פורסמו שני דוחות סופיים של חפירות ברובע אל־ווטה (כהן תשע״ד; Barbé 2014)

[2] החפירה הראשונה (הרשאה מס׳ A-4210) נערכה בחודשים יולי–ספטמבר 2004, מטעם רשות העתיקות ובניהולם של המחברים. סייעו: יוסי יעקבי (מנהלה), נמרוד גצוב (צילום שטח), הווארד סמיטליין (צילום ממצאים), שרה הלפרין (צילום חרסים), ואדים אסמן וויאצ׳יסלב פירסקי (מדידות), נטליה זק (שרטוט), דני שיאון (גילוי מתכות), לאה פורת (רפאות), חגית טחן־רוזן (ציור ממצאים), לנה קופרשמידט (טיפול במתכות) ועודד כץ (גיאולוגיה). תודות לעדנה שטרן ולמרים אבישר (ז״ל) על ייעוץ והדרכה בנוגע לממצא כלי החרס. החפירה השנייה (הרשאה מס׳ A-4505) נערכה בחודש יוני 2005, בניהולו של מיכה כהן (2008) — אנו מודים לו על שמסר לנו את הממצאים מחפירתו לפרסום.

איור 1. מיקום החפירות (מסומן במלבן כתום) ברובע אל־ווטה בצפת, מראה מן האוויר לכיוון צפון
(© כל הזכויות שמורות למרכז למיפוי ישראל; הודפס בהיתר המרכז למיפוי ישראל).

איור 2. המדרון המערבי, מבט לדרום.

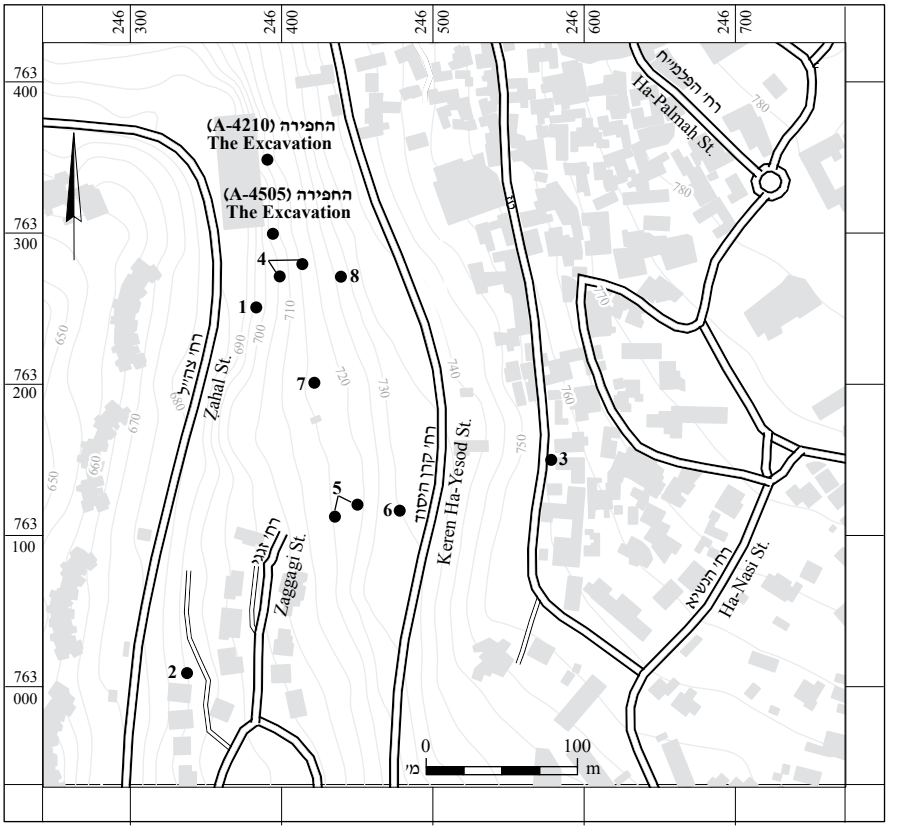

איור 3. מפת החפירות לאורך המדרון המערבי (למפתח החפירות, ר׳ טבלה 1).

טבלה 1. סיכום החפירות ברובע אל־ווטה, צפת (ר׳ איור 3)

מס׳	מס׳ הרשאה	שם החופר/ת	תיאור הממצאים
1	A-4928	חיים ברבה	שרידי מבנים מהתקופה הממלוכית
2	A-3708	מיכה כהן	רצף התיישבותי מהתקופות הממלוכית והעות׳מאנית ומימי המנדט הבריטי
3	A-3762	עמנואל דמתי	בנייה מחודשת מהתקופה העות׳מאנית (המאות הט״ז–הי״ז לסה״נ) ממערב למאוזולאום מהתקופה הממלוכית
4	A-6883, A-7480	עדנה עמוס ונמרוד גצוב	שרידי מבנים מהתקופה הממלוכית ובנייה מחודשת בתקופה העות׳מאנית ובימי המנדט הבריטי
5	A-7145	עדנה עמוס	שרידי מבנים מהתקופה הממלוכית ובנייה מחודשת בתקופה העות׳מאנית ובימי המנדט הבריטי
6	A-7422	עדנה עמוס	שרידי מבנים מהתקופות הממלוכית, העות׳מאנית ומימי המנדט הבריטי
7	A-7639	עדנה עמוס	שרידי מבנים מהתקופות הממלוכית, העות׳מאנית ומימי המנדט הבריטי
8	A-7932	עדנה עמוס	שרידי מבנים מהתקופות הממלוכית, העות׳מאנית ומימי המנדט הבריטי

רקע היסטורי

בשנת 1266 הטיל הסולטן ביברס מצור על החזק שבמבצרי הצלבנים בגליל — המבצר בצפת. היה זה אחד הקרבות המכריעים בין הנוצרים למוסלמים במאה הי״ג לסה״נ. בעקבות ניצחונם של הממלוכים בקרב עבר הגליל ההררי לשליטתם, וממלכת הצלבנים הצטמצמה למישור החוף.

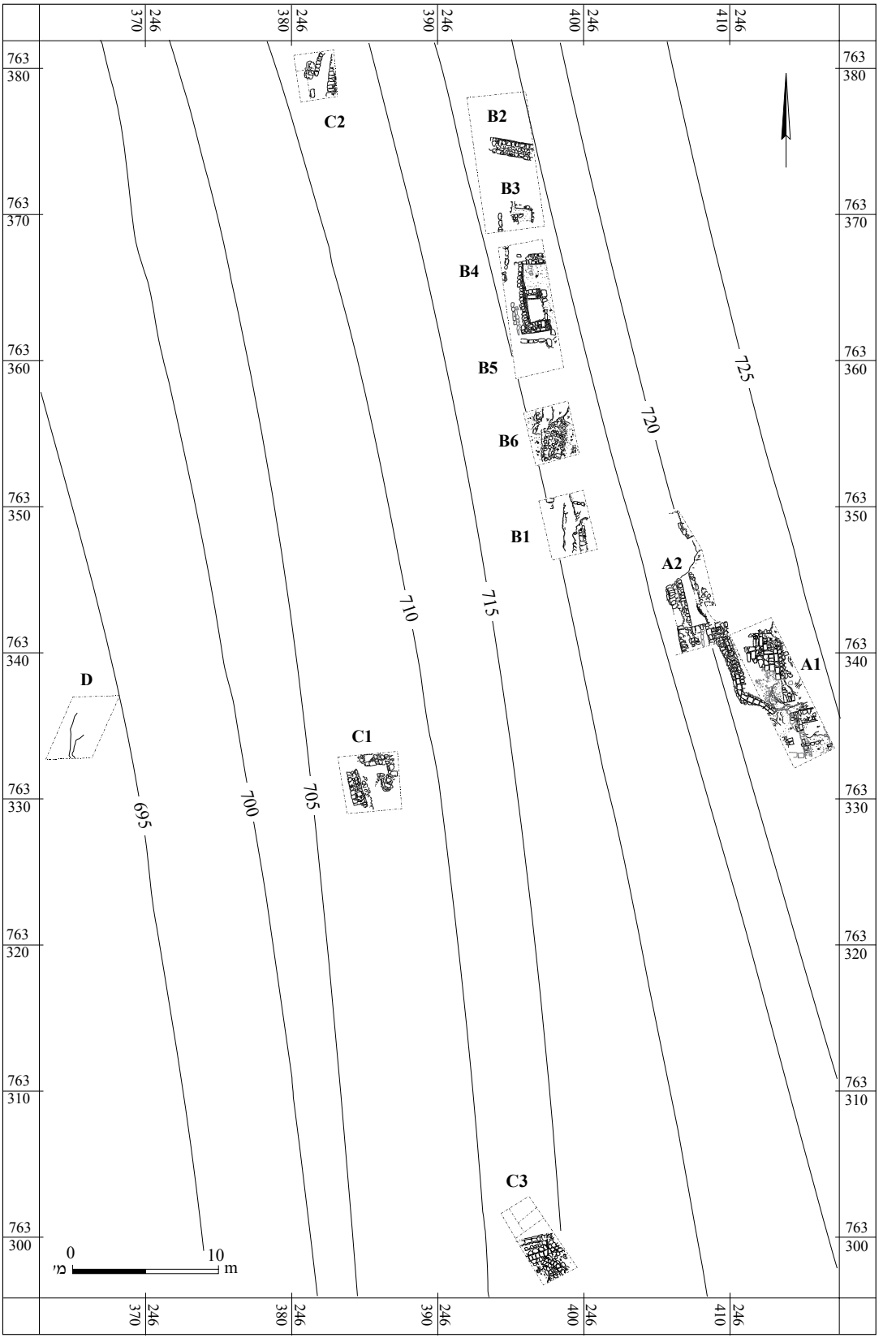

איור 4. מפת טופוגרפית של המדרון המערבי ומיקום שטחי החפירה.

לאחר כיבוש צפת ביסס ביברס את שלטונו בעיר באמצעות אנשי צבא, וצפת הפכה לבירת מחוז הגליל, כל הנפות שבין נהר הליטני לשומרון. מחוז צפת (׳האמירות של צפת׳; שור 2000: 29) היה אחד משבעת המחוזות של סוריה, לצד דמשק, חלב, טריפולי, חמת, עזה וכרך. העיר צפת הייתה אחת משתי עריה העיקריות של ארץ־ישראל, לצד עזה. צפת שימשה מרכז רוחני למוסלמים, וכן תחנה חשובה בנתיב הדואר של הממשל הממלוכי, בין קהיר לנהר פרת; נתיב זה פסח על ירושלים שמעמדה בתקופה זו היה נחות.

תיאורים מפורטים של צפת בתקופה הממלוכית מופיעים בעיקר במקורות המוסלמיים, וכן במקורות היהודיים והנוצריים (שור 2000: 29–38). בראשית המאה הי״ד מתארים הגיאוגרפים המוסלמים דימאשקי ואבו־אלפידה את העיר ואת מבצרה. תיאורים מפורטים ומרתקים משנת 1372 מופיעים בכתביו של שמס אדין אל־עות׳מאני, השופט של צפת (שור 2000: 30–31), והם מלמדים על מראה העיר ועל הווי החיים של תושביה. שמס אדין אל־עות׳מאני מתאר את מחוז צפת, המשתרע מהליטני ועד ג׳נין, ואת עשר הנפות של המחוז, בהן נפת צפת, שכונתה זינאר (׳החגורה׳) כיוון שהקיפה את העיר צפת כחגורה. עות׳מאני כותב על התרשמותו מהעיר: ״צפת היא עיר נאה, אלא שאינה מסודרת כערים מתוקנות. מבצרה הנפלא היה גרעינה עד שנבנה סביבו פרור לא גדול ואליו צורפו תוספות ללא תכנית״ (שור 2000: 30–31). העיר הייתה מחולקת לשני רבעים — מזרחי ומערבי. רחובותיה נבנו כך שגגות הבתים ברחובות התחתונים שימשו רחובות להולכי הרגל במפלסים העליונים (שור 2000: 32).

המקורות הנוצריים מתקופה זו דלים. נוסעים נוצרים מעטים הגיעו בתקופה הממלוכית לגליל, ורק אחדים מהם מזכירים את צפת ומתארים את העיר שראו מרחוק (שור 2000: 34–35). המקורות היהודיים מספקים מידע על היישוב היהודי בצפת מתקופת השלטון הנוצרי בעיר במאה הי״ג ועד המחצית הראשונה של המאה הי״ד. לאחר מכן, אין צפת נזכרת במקורות היהודיים במשך מאה שנה ויותר, אולי בשל מגפת ה׳מוות השחור׳ שפרצה באזור בשנת 1348 (שור 2000: 36).[3] אפשר גם שפגעי טבע, כגון רעשי אדמה, הם הסיבה להיעדר מקורות יהודיים ונוצריים לגבי צפת במחצית השנייה של המאה הי״ד ובראשית המאה הט״ו (שור 2000: 34–35; עמיצור 2002: 45). צפת הייתה תחת שלטון מוסלמי עד כיבושה בידי הבריטים בשנת 1918.

החפירות

החפירות שתוצאותיהן מתפרסמות כאן נערכו במרכז רובע אל־ווטה, במקום שבו השיפוע של המדרון מגיע כדי 60% (איור 2). בחפירות התברר שהיישוב באזור לא הוסיף להתקיים אחרי התקופה הממלוכית, בשונה מהממצא בדרום הרובע (כהן תשע״ד), שנמצא במדרון מתון יותר. החפירות נערכו בארבעה מפלסים במדרון (איור 4): שטח A במפלס העליון (A1, A2; כ־60 מ״ר); מתחתיו שטח B (B1–6; כ־85 מ״ר); שטח C באמצע המדרון (C1–3;[4] כ־46 מ״ר); ושטח D בתחתית המדרון (כ־10 מ״ר). סך הכול נחפר שטח שגודלו כ־200 מ״ר. בשטחים A, B ו־C נמצאו שרידים דלים, ככל הנראה מהתקופה הצלבנית, ומעליהם שרידי בנייה מהתקופה הממלוכית (שכבות I–IV; המאות הי״ג–הט״ו לסה״נ); בשטח D לא נמצאו שרידים ארכיאולוגיים. ברוב השטחים לא הגיעה החפירה לבסיס ההצטברויות הארכיאולוגיות, למעט במרובעים A1, B2 ו־B6.

בשטחים A, B ו־C נתגלו שרידי מבנים רבים, אולם אין אפשרות לקשור ביניהם סטרטיגרפית. עם זאת, משום שבכל השטחים נמצא רק שלב אחד של בנייה אינטנסיבית, אנו מציעים לייחס אותו לשלב יישובי אחד שיוגדר להלן שכבה III. במבני שכבה זו שולטים קירות שנבנו משני פנים של אבני גיר בינוניות, מהוקצעות או מהוקצעות חלקית, וביניהן מילוי של אבני גוויל קטנות ושבבי סיתות. ההצטברויות והשרידים הדלים הקדומים למבנים אלה שויכו לשכבה IV, ואלה המאוחרים להם הוגדרו שכבות II ו־I.

---

[3] לפי עמיצור (2002: 45), המגפה פרצה בשנת 1314 ופגעה קשה בקהילה היהודית.

[4] ריבוע C3 נחפר בידי מיכה כהן (כהן 2008) ונמצא כ־30 מ׳ מדרום לריבוע C1.

שכבה IV

שרידים משכבה זו הובחנו בשלושה מרובעים (A1, B3 ו־B5), מתחת לשרידים אדריכליים משכבה III. בשאר המרובעים, החפירה הסתיימה עם חשיפת מבני שכבה III, מבלי שנחשפו יסודותיהם; לפיכך, יש סבירות גבוהה ששרידים נוספים משכבה IV נמצאים מתחתם.

שטח A (תכנית 1)
במרובע A1 נתגלו ראשי קירות (W128, W129), שנבנו ברוחב אבן אחת ובניצב זה לזה (איור 5), ואליהם ניגשת רצפה מהודקת (L131), שהושתתה על הסלע. הקירות והרצפה נמצאו מתחת לקיר (W108) ולתשתית של רצפה (L114) משכבה III.

שטח B (תכנית 2)
במרובע B5 נחשף ראש קיר (W255) מתחת להצטברות של אבנים בינוניות (L252), שמעליה הושתת קיר (W227) משכבה III (תכנית 2: חתך 3–3). קיר 255 נבנה ברוחב אבן אחת, בציר מזרח–מערב (איור 6). בחתך המזרחי של מרובע B3 (איור 7) נחשפו ארבעה נדבכים של קיר (W235), המשויך לשכבה IV על פי סגנון הבנייה הדומה לזה של יתר הקירות משכבה זו ומשום שמפלסו נמוך ממפלס קיר 204 משכבה III. קיר 235 נמצא במכלול שבו הסטרטיגרפיה אינה ברורה, והחפירה הסתיימה מבלי שנחשף יסוד הקיר.

שכבה III

שרידי בנייה משכבה זו נחשפו בכל שטחי החפירה, ואת רובם אפשר לשייך לשלושה מבנים: שניים בשטח A (להלן, מבנה A1 ומבנה A2), ואחד בשטח B (להלן, מבנה B4–5). נוסף למבנים אלה הובחנו בחתכים שנפרצו באמצעות דחפור קודם לחפירה קירות נוספים שסגנון הבנייה שלהם דומה. הם מלמדים על בנייה צפופה בתחום זה של רובע אל־ווטה.

שטח A (תכנית 1)
שרידי הבנייה בשטח זה נתגלו בשני מפלסים: מבנה A1 וקיר 106 במפלס העליון, ומצפון להם — מבנה A2 במפלס נמוך ב־2.2 מ׳ לפחות (תכנית 1: חתך 1–1). בין מבנה A2 למבנה A1 עוברת תעלת ניקוז (L112).

מבנה A1. ממבנה זה השתמרו נדבך היסוד של קירו המזרחי (W104), שהושתת על הסלע הגבוה, ורצפת אבן הניגשת אליו (L111; איור 8). קצהו הדרומי של קיר 104 מסתיים בקו ישר, מטר אחד מצפון לקיר 106, כך שנותר ביניהם מעבר (איור 9). הצד המערבי של המבנה לא השתמר כיוון שגלש במדרון. רצפה 111 עשויה מלוחות אבן מלבניים (10 × 20 × 30 ס״מ), המסודרים בקפידה בשורות במקביל לקיר 104. חלק מלוחות האבן נמצאו סדוקים. בפינה הצפונית־המזרחית של הרצפה יש הגבהה (10 ס״מ גובה), שנבנתה מלוחות אבן צרים היוצרים ריבוע (כ־1 מ׳ אורך כל צלע), ובתווך אבני גוויל. ממערב להגבהה נתגלו שלוש אבני בנייה ארוכות שהוצמדו זו לזו. לא ברור למה שימשו ההגבהה ושורת האבנים.

קיר 106. מדרום למבנה A1 נתגלה קיר 106 שנבנה בציר מזרח–מערב. קצהו המערבי לא השתמר, והוא נוטה מעט לדרום (תכנית 1: חתך 2–2). פני הקיר נבנו מאבני גיר מהוקצעות, בינוניות (20 × 25 × 40 ס״מ), וליבתו מאבני גוויל קטנות ובינוניות. אל הפן הדרומי שלו הוצמדה אומנה (W132; 1 מ׳ גובה השתמרות; איור 9), הבנויה מאבני גזית; היסוד שלה נבנה בתוך בור חצוב בסלע. נראה שהקיר והאומנה שייכים למבנה שהשתרע

תכנית 1. שטח A, תכנית ותחתכים.

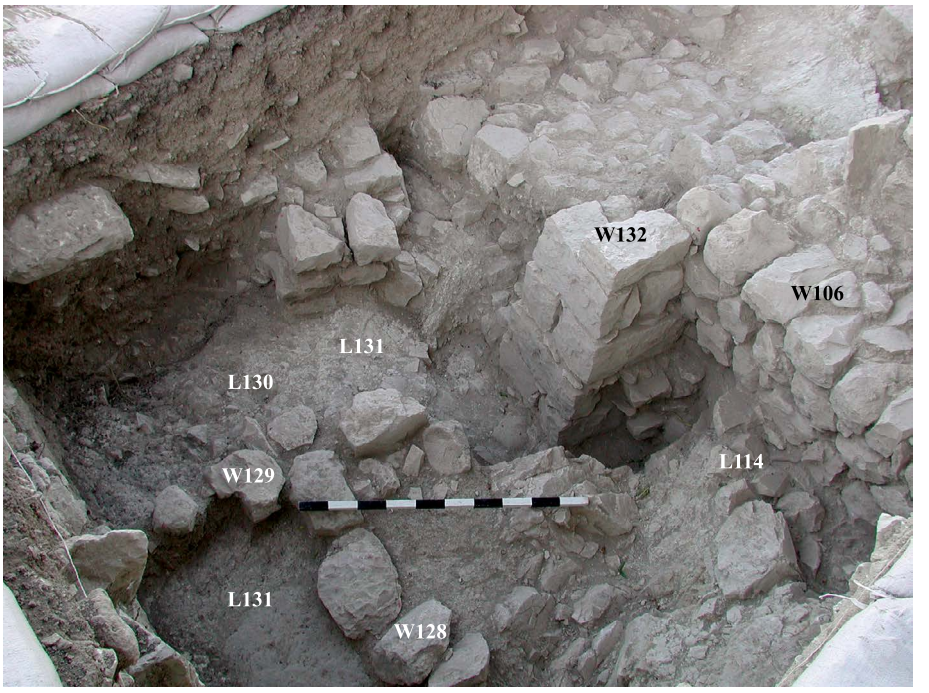

איור 5. שטח A, קירות 128 ו־129 משכבה VI, אומנה 132 וקיר 106 משכבה III, מבט למערב.

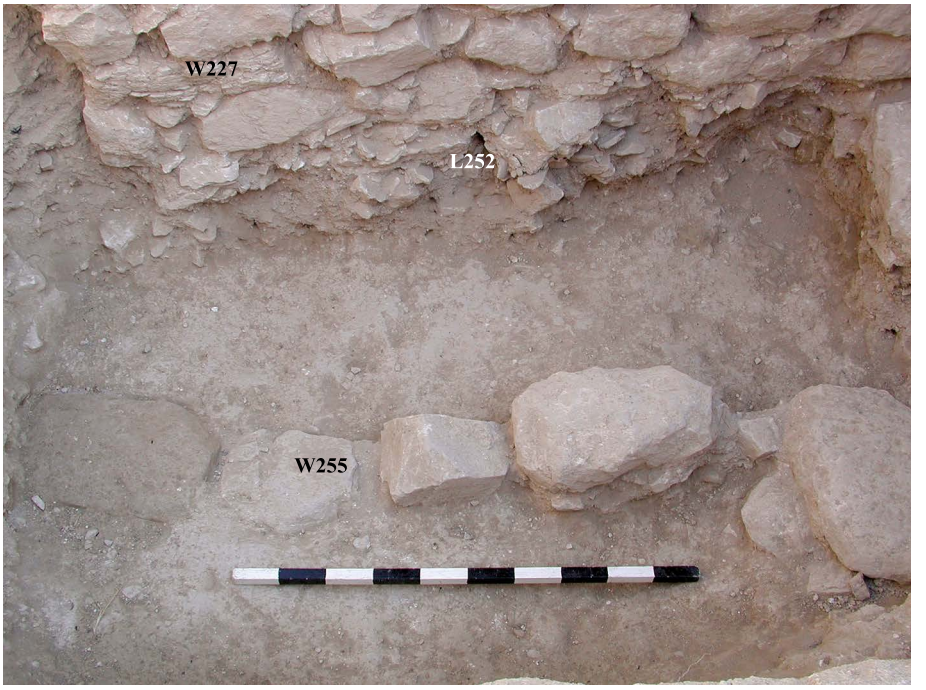

איור 6. שטח B, מרובע B5, קיר 255 משכבה IV שנמצא מתחת ליסוד קיר 227 משכבה III, מבט לצפון.

איור 7. שטח B, מרובע B3, קיר 235 משכבה IV, מבט למזרח.

איור 8. שטח A, מבנה A1, מבט לדרום.

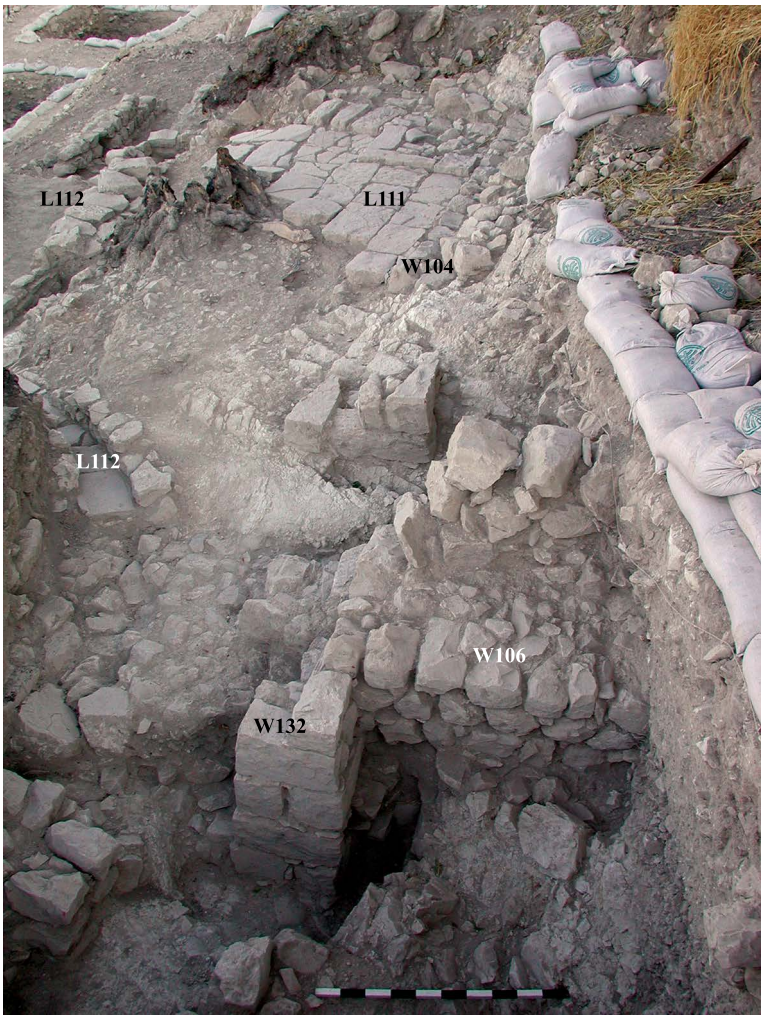

איור 9. שטח A, מבנה A1 מצפון לקיר 106, מבט לצפון.

לכיוון דרום, מעבר לגבול החפירה. רצפת המבנה לא השתמרה, פרט לקטע קטן של תשתית (L114; תכנית 1: חתך 2–2), שנתגלה על הסלע, צמוד לפן הדרומי של קיר 106 (איורים 9, 10). התשתית עשויה מאבני גוויל קטנות, והיא נועדה לפלס את פני הסלע. בשלב מסוים הוצמד קיר (W108) לאומנה 132 מדרום. הקיר נבנה מאבני גיר, והוא השתמר לגובה של שלושה נדבכים (איור 11). מצפון לקיר 106, ברווח הצר שבינו לבין קיר 104, נמצאו מפולות של אבני בנייה (L115; איור 12); נראה שקיר 106 קרס לכיוון דרום ואבני הבנייה שלו נהדפו לכיוון צפון.

תעלה 112. ממערב למבנה A1 ולקיר 106 נתגלתה תעלה 112 (איור 13), שכיוון הזרימה בה היה מדרום לצפון (תכנית 1: חתך 1–1). תחילתה כנראה באזור שבין מבנה A1 וקיר 106 (איור 10), והמשכה מתחת לאבני הריצוף של רצפה 111 (איור 14) לכיוון מבנה A2 שמצפון. התעלה מרוצפת בלוחות בזלת וגיר מסותתים היטב; דופנותיה בנויות מאבני גוויל צרות, 25–30 ס״מ מעל מפלס הרצפה, והיא מקורה בלוחות אבן גדולים וארוכים. הקצה הדרומי של התעלה גבוה בכ־0.65 מ׳ מקצה הצפוני. נראה שתעלת הניקוז עברה בין המבנים. שתי תעלות ניקוז דומות נמצאו במרובע C3 (ר׳ להלן).

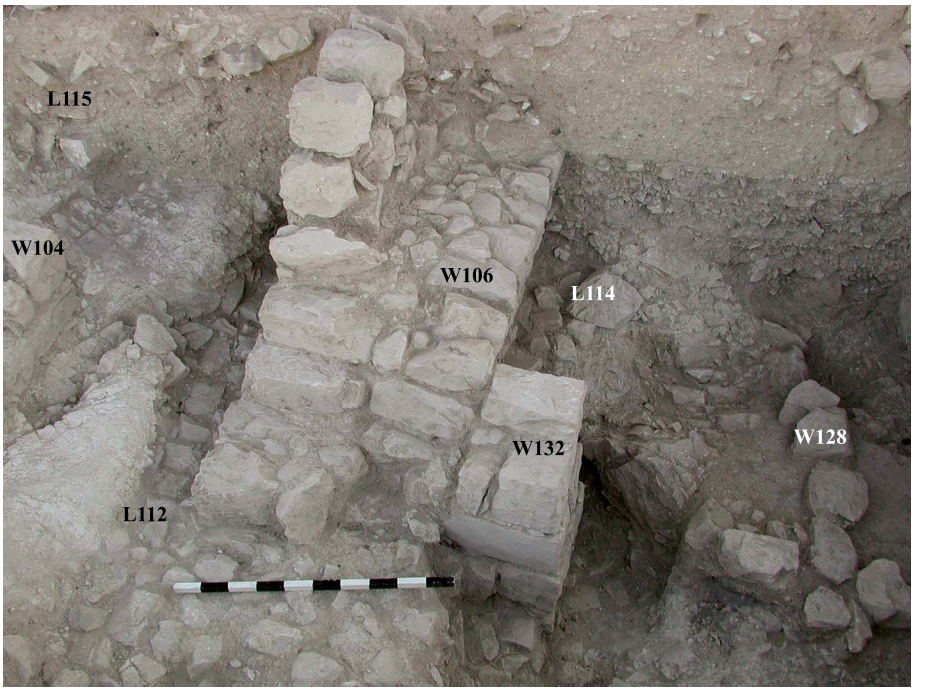

איור 10. שטח A, אומנה 132 צמודה לפן הדרומי של קיר 106, מבט למזרח.

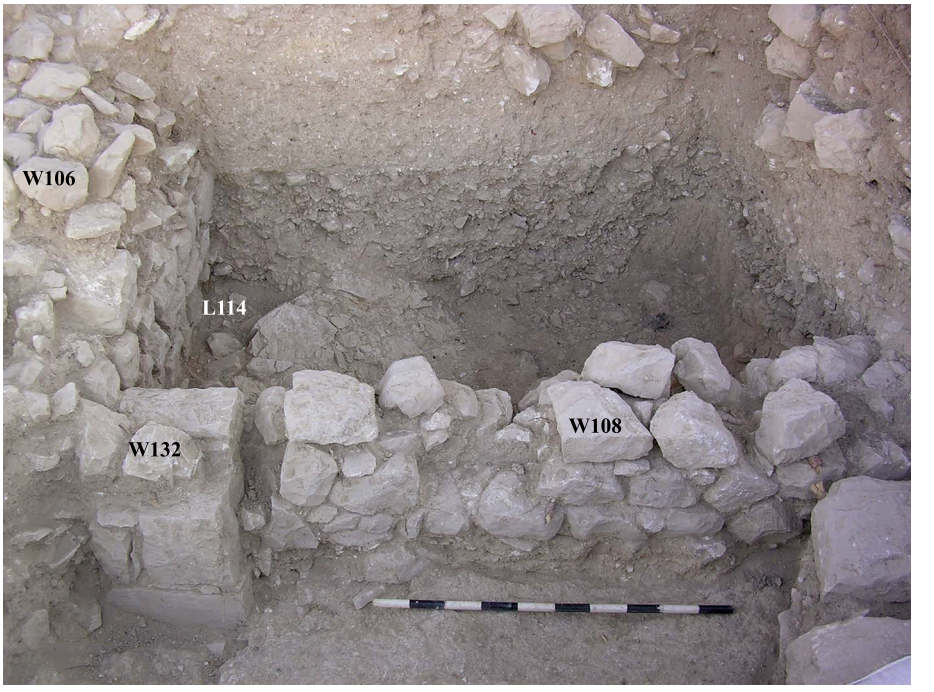

איור 11. שטח A, קיר 108 החוסם את הפתח שמדרום לאומנה 132, מבט למזרח.

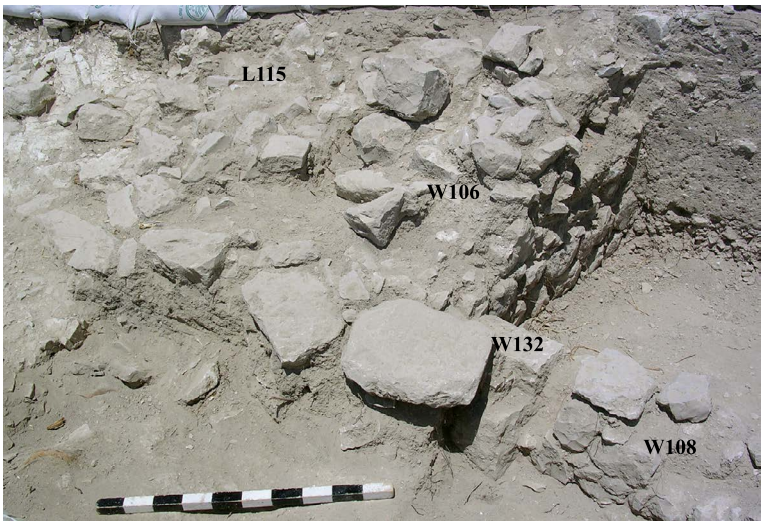

איור 12. שטח A, קיר 106 הנוטה לכיוון דרום ואבניו הנפולות מצפון (L115), מבט לצפון־מזרח.

איור 13. שטח A, תעלה 112 הנמשכת ממערב למבנה A1 ולקיר 106, מבט לצפון־מזרח.

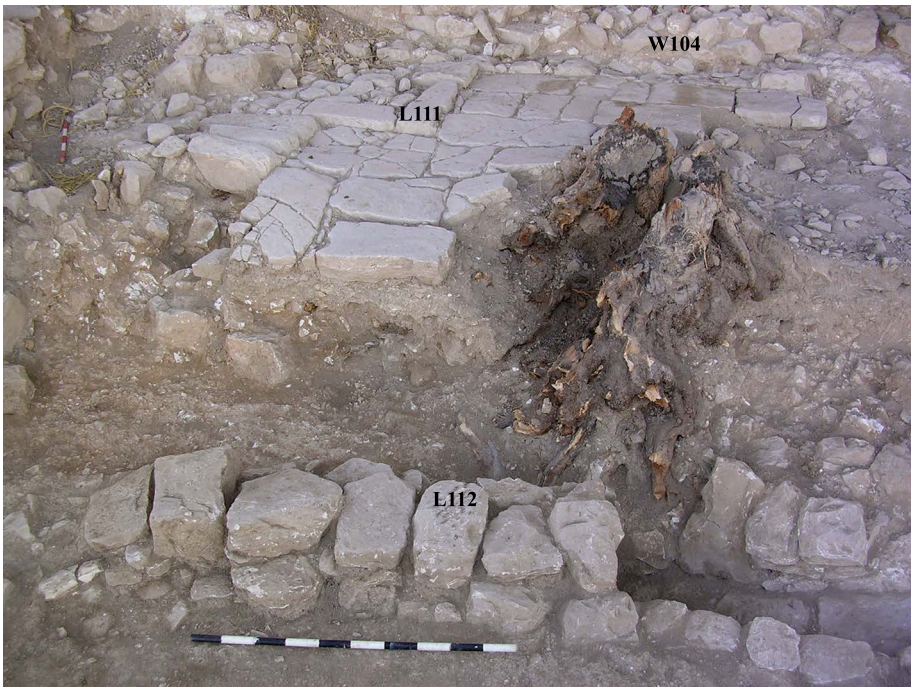

איור 14. שטח A, תעלה 112 הנמשכת מתחת לרצפת האבן (L111), מבט למזרח.

מבנה A2. צפונית־מערבית למבנה A1 נתגלו שלושה קירות, היוצרים את חלקו המערבי של מבנה A2 (W118, W119, W127; תכנית 1: חתך 1–1; איור 15). פני הקירות נבנו מאבני גיר מהוקצעות, בינוניות, ובתווך ליבה מאבני גוויל קטנות. מקיר 127 נחשף הנדבך העליון, שמעליו עוברת תעלה 112. קיר 119, שצירו צפון–דרום, השתמר לגובה 1.35 מ׳; קצהו הצפוני לא השתמר. הפן המערבי של הקיר, הפונה למדרון, טויח בטיח גיר כתוש, והנדבך העליון שלו נוטה מעט למערב. הקיר הצפוני (W118) הובחן בחתך (איור 16). נראה שהוא ניצב במקור לקיר 119, וכי הפינה המשוערת שלהם נפגעה מהדחפור. יסוד קיר 118 הושתת על מדרגה שנחצבה בסלע הקרטון הרך; הקיר נוטה לדרום בזווית של כ־20 מעלות. בחתך נחשף גם הפן המערבי של קיר 120, הניגש לקיר 118; ייתכן שהיה שייך למבנה A2 או למבנה אחר הצמוד לו מצפון.

שטח B (תכנית 2)

בשטח זה נתגלו כמה שרידים אדריכליים ששויכו לשכבה III: מבנה B4–5, וכן קירות (W204, W222) ותשתית רצפה (L263).

מבנה B4–5. נתגלה חלקו המערבי של המבנה (W226, W227, W217, W218; איורים 17, 18). קיר 226 מקביל למדרון, וניצבים אליו שני הקירות החיצוניים של המבנה (W217, W227). אומנה 218 חילקה את המבנה לשני חדרים, צפוני ודרומי. הקירות נבנו מאבני גיר בינוניות (20 × 20 × 35 ס״מ), והם נוטים בזווית של כ־20 מעלות למערב. בקיר 227 נחשפה המזוזה המערבית של פתח הכניסה למבנה. המזוזה המזרחית נמצאת ככל הנראה בשטח שלא נחפר ממזרח. היסודות של קירות 218 ו־227 מושתתים בתוך שכבה של

איור 15. שטח A, מבנה A1 במפלס העליון ומבנה A2 במפלס הנמוך, מבט לדרום־מזרח.

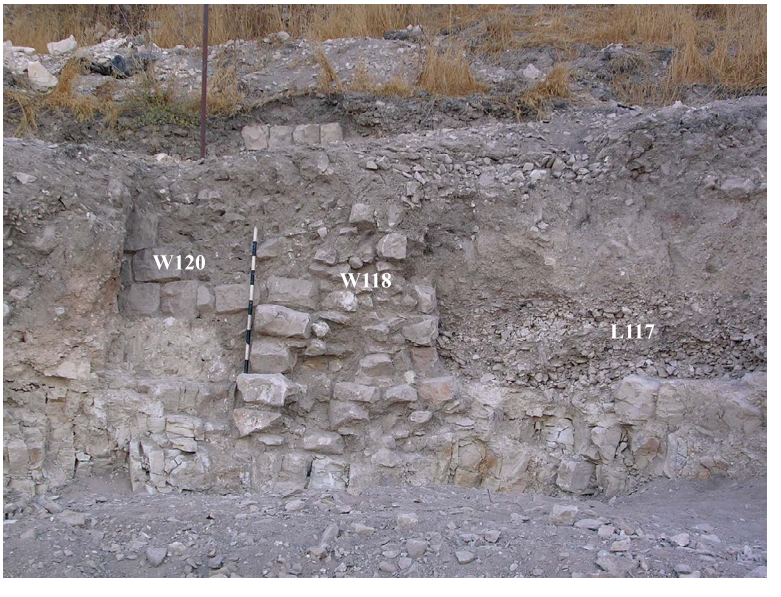

איור 16. שטח A, קיר 118 בחתך המזרחי, מבט למזרח.

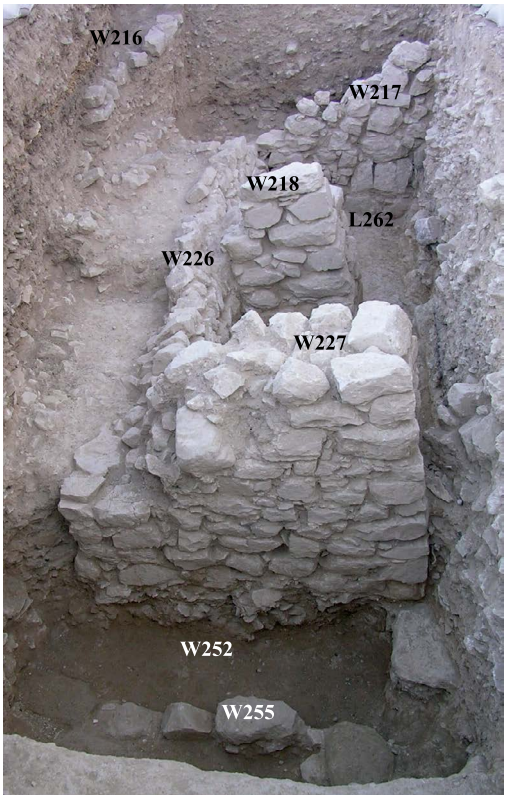

איור 17. שטח B, הצד המערבי של מבנה B, מרובע B4–5, מבט לצפון.

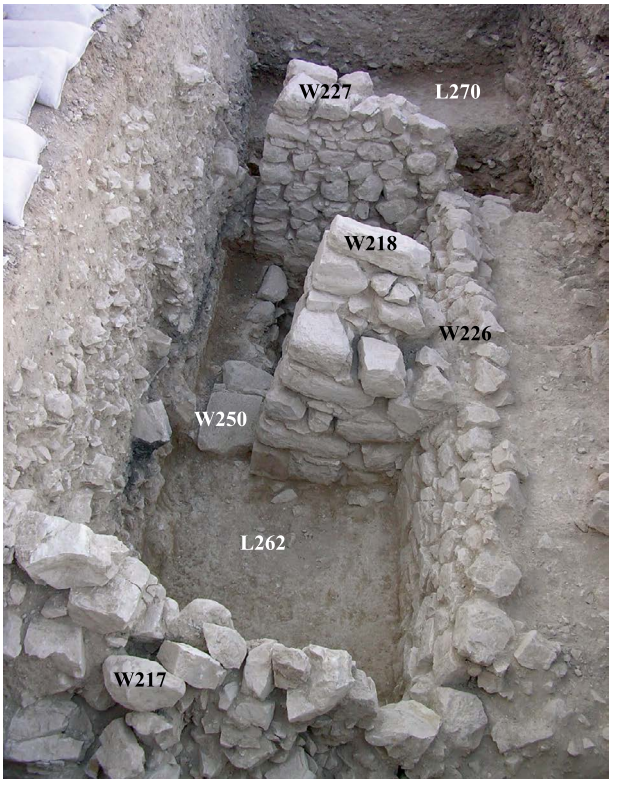

איור 18. שטח B, הצד המערבי של מבנה B, מרובע B4–5, מבט לדרום.

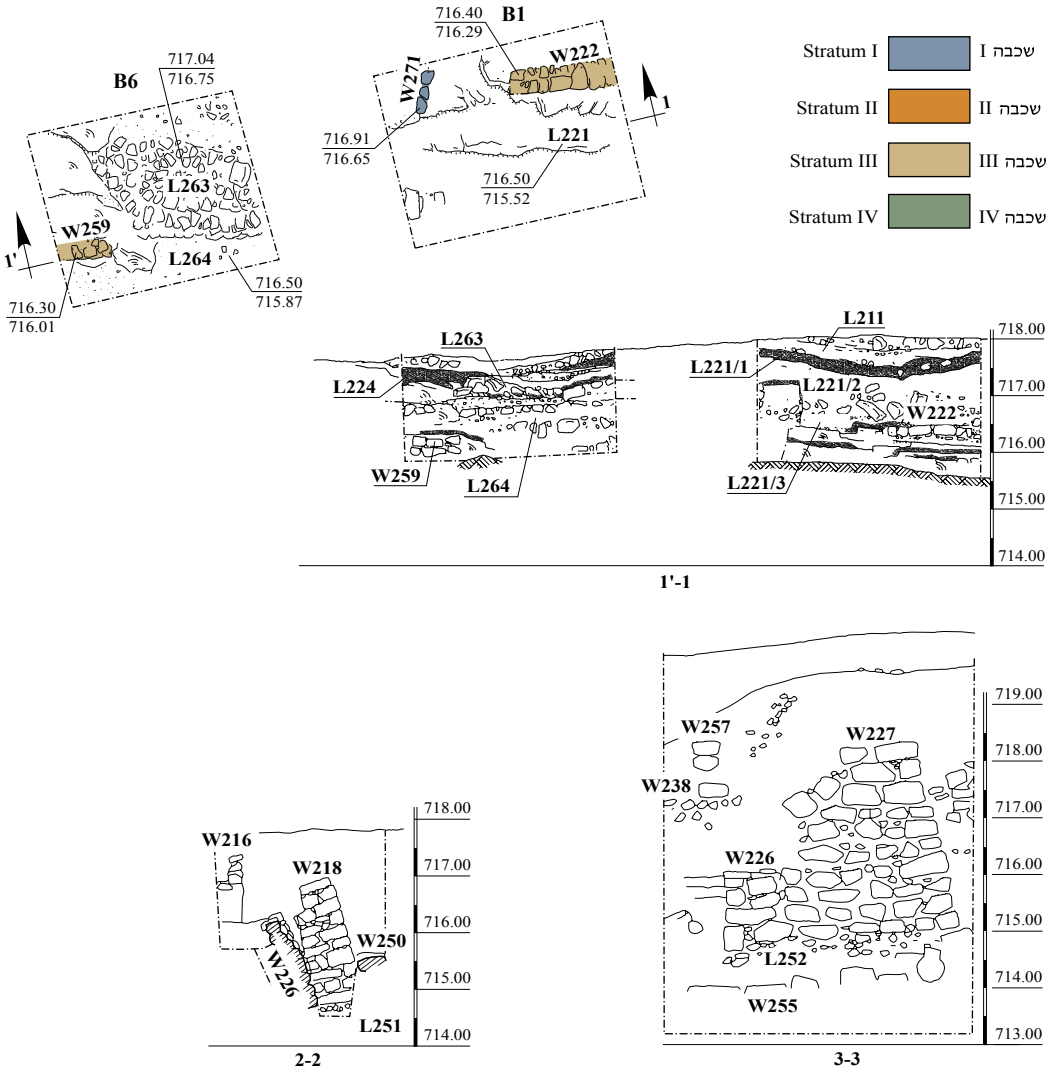

תכנית 2. שטח B, תכנית וחתכים.

אבנים בינוניות וקטנות (L251, L252; תכנית 2: חתכים 1–1, 2–2, 3–3); יסוד קיר 217 לא נחשף. בשכבת האבנים 252, צמוד ליסוד קיר 227, נמצא קנקן עשוי ביד וצבוע בדגמים גיאומטריים בצבע חום (איור 57:2); מעליה נמצאה רצפה (L270; תכנית 2: חתך 1–1). רצפה אחרת, העשויה מאדמה כבושה בצבע חום בהיר, נחשפה בשני חדרי המבנה (L245, L262; איור 18). בשכבת אדמה בהירה (L254) שהצטברה מעל רצפה 262, סמוך לפינה שבין קיר 226 ואומנה 218, נתגלתה קופה מחרס, שנמצאה מנופצת, ובתוכה 125 מטבעות כסף, חלקם נמצאו מפוזרים לכיוון דרום־מערב, עד מרחק של כ־20 ס״מ (איורים 19; 20; 50:6; תכנית 2:

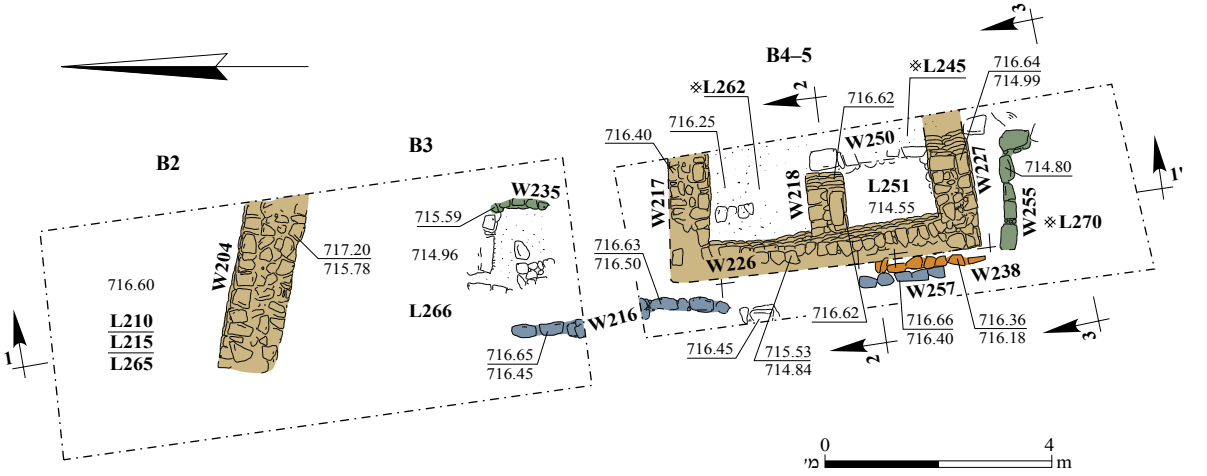

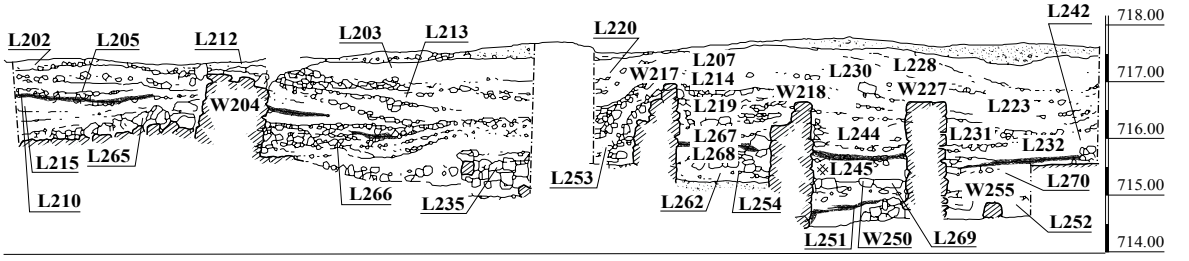

1-1

תכנית 2. (המשך)

חתך 1–1). המטבעות מתוארכים לשנים 1229–1341 לסה״נ (ר׳, Kool and Berman, this volume: Figs. 5–6). שכבה 254 כוסתה בשכבה עבה של אדמה ושל אבנים בינוניות (L268; איור 21), שנתגלו בה שברי כלי חרס רבים, בעיקר קנקנים (ר׳ למשל איור 11:45). שכבה זו נמצאה גם בחדר הדרומי (L269; תכנית 2: חתך 1–1).

שכבת שרפה עבה כיסתה את ההצטברות בשני חדרי המבנה (L244, L267), ונמצאה גם מחוצה לו מצד דרום (L242; תכנית 2: חתך 1–1; איור 22). בשכבת השרפה שבחדר הצפוני (L267; איור 23) נתגלו כלי

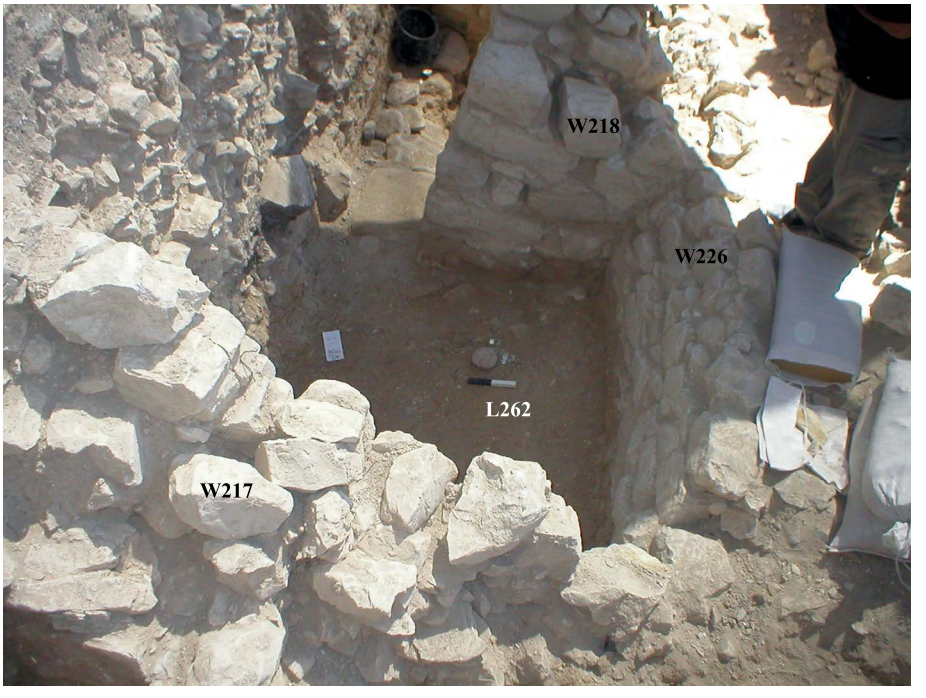

איור 19. שטח B, קופה, ובה מטבעות, שנמצאה על רצפה 262 בחדר הצפוני של מבנה B, מבט לדרום.

איור 20. שטח B, הקופה כפי שנמצאה מנופצת והמטבעות פזורים על הרצפה (L254), מבט לצפון־מזרח.

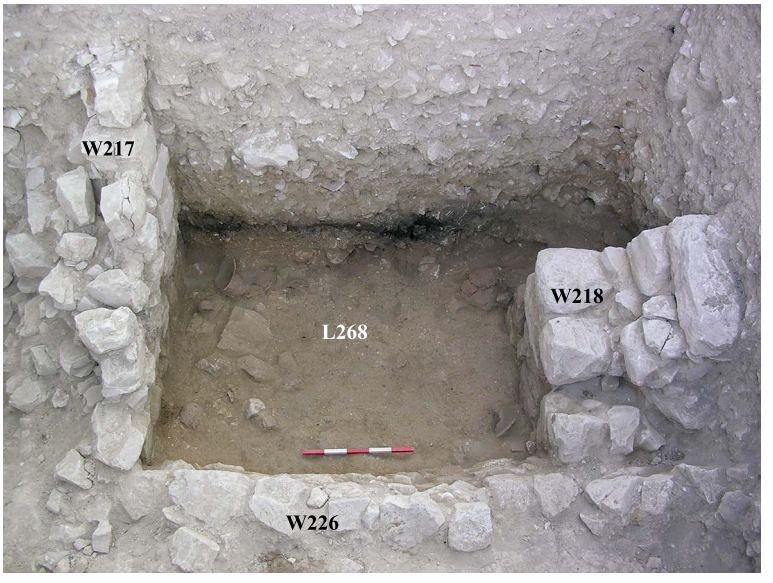

איור 21. שטח B, שברי קנקנים בחדר הצפוני של מבנה B (L268), מבט למזרח.

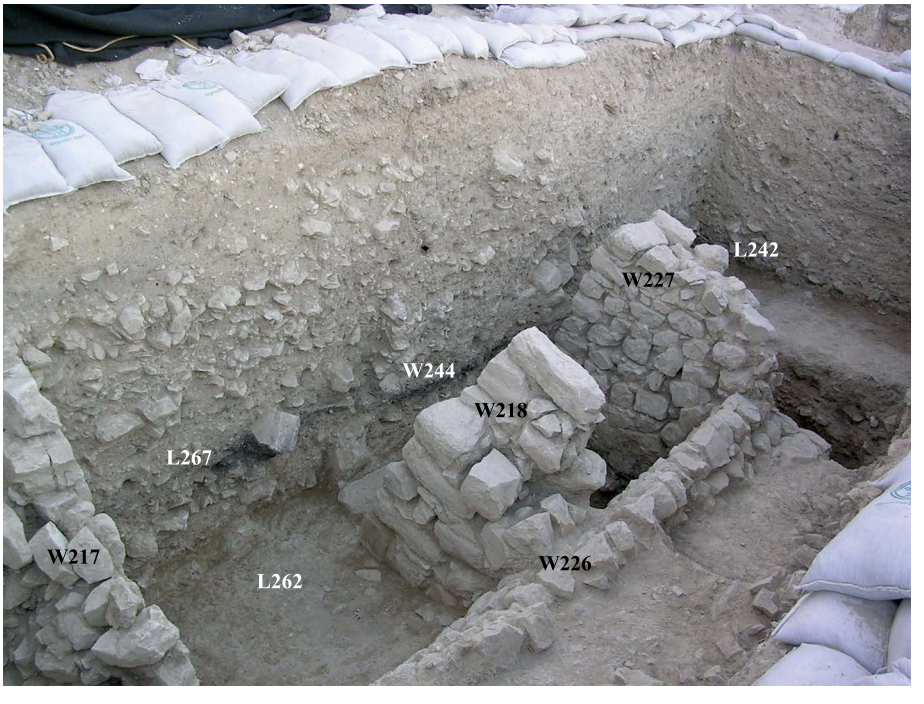

איור 22. שטח B, שכבת שרפה (L267) המכסה את חדרי מבנה B ומחוצה לו מצד דרום, מבט לדרום־מזרח.

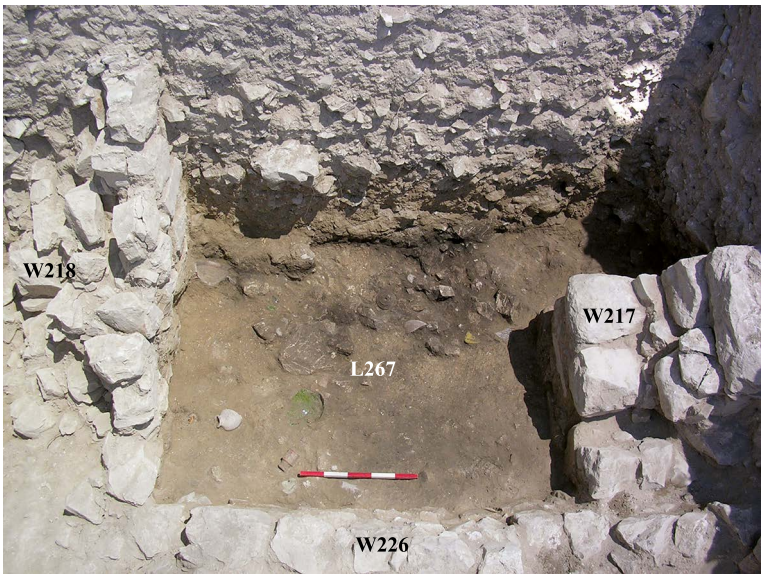

איור 23. שטח B, שכבת שרפה (L267), ובה שברי כלים מזוגגים ולא מזוגגים, מבט למזרח.

שולחן, בהם קערה מחופה ומזוגגת בצבע ירוק (איור 4:61), קערה שאינה מזוגגת (איור 16:41), פך (איור 1:49) ופכית (איור 4:50). נראה שהשרפה פרצה בקומה העליונה של המבנה וגרמה לקריסת תקרתו על רצפה 262 שבקומה התחתונה.

על סמך הסטרטיגרפיה והממצא הקרמי אפשר לשחזר במבנה B4–5 שתיים או שלוש קומות. הקומה העליונה, שנמצאו בה בעיקר כלי שולחן, שימשה כנראה למגורים. בקומה שמתחתיה נמצאו כלים שאינם מזוגגים, בעיקר קנקנים, ולכן נראה שהיא שימשה לאחסון. באחד מחדריה החליט בעל הבית להסתיר את חסכונותיו. השרפה גרמה להרס רב: המבנה קרס, חלקו המערבי התמוטט לעבר המדרון, אבני הנדבכים העליונים של הקירות נפלו לכיוון צפון (W217, L253) והמבנה כוסה במפולות אבנים (L219; איור 24).

קיר 204. במרחק של כ־4 מ׳ מצפון למבנה B4–5 נתגלה במרובעים B2 ו־B3 קיר דרומי (W204; 1.2 מ׳ גובה) של מבנה נוסף הבנוי באותו מפלס (תכנית 2). הקיר לא נחפר עד יסודותיו, והוא נוטה לדרום בזווית של כ־20 מעלות. במרכז הקיר, לכל גובהו, יש סדק, וממערב לו נוצרו מרווחים בין הנדבכים ובין אבני הבנייה הנוטות למערב (איור 25); נראה שקצהו המערבי של הקיר גלש במדרון. צמוד לקיר מצדו הצפוני נחשפה מפולת אבנים (L265) שהשתרעה עד למרחק של 3 מ׳ (איור 26). חלק מאבני הקיר והמפולת נמצאו סדוקות. שכבה עבה של אדמה אפורה (L215; תכנית23: חתך 1–1) כיסתה את המפולת.

תשתית רצפה 263. במרובע B6, במרחק של כ־6 מ׳ מדרום לקיר 227 במבנה B4–5, נתגלתה תשתית רצפה (L263), העשויה מאבני גוויל בינוניות וקטנות, שהונחה ישירות על הסלע (תכנית 2: חתך 1–1; איור 27). על התשתית נתגלה שבר של קערה שיובאה ממצרים (איור 1:73). ממערב לתשתית נתגלה קיר (W259) שנבנה ישירות על הסלע.

קיר 222. במרובע B1 נתגלה קיר (W222) בציר דרום–צפון, וממנו נחשף הפן המערבי של נדבך היסוד שנבנה על הסלע. מעליו הייתה שכבת שרפה (L221/1, L221/2; איור 28).

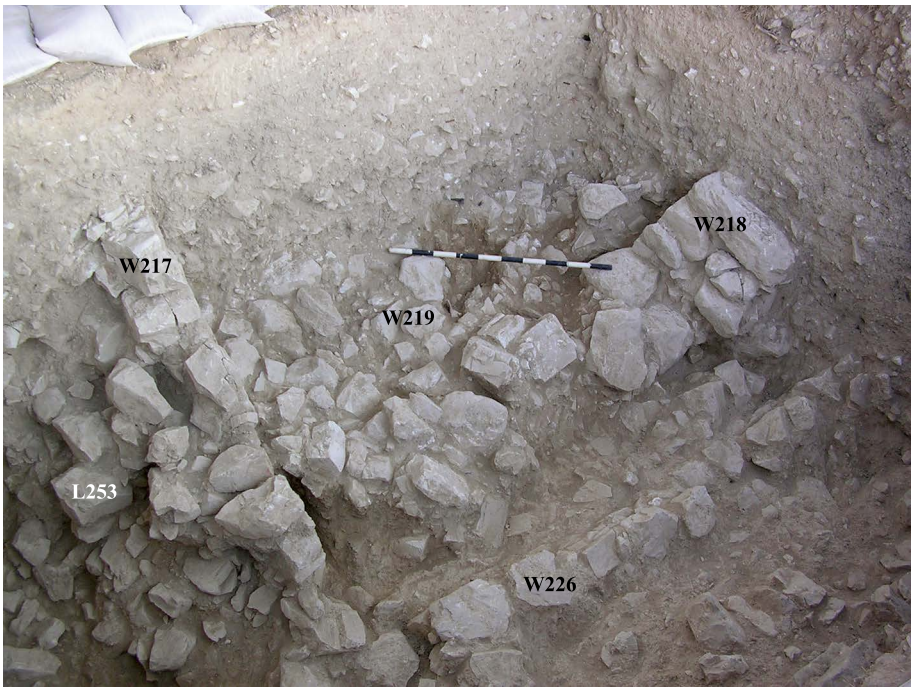

איור 24. שטח B, מפולת אבנים (L219) מעל ראשי קירות במבנה B, מבט לדרום־מזרח.

איור 25. שטח B, מרובע B2, קיר 204 הנטוי בחוזקה מערבה
לכיוון המדרון וסדקים בנדבכיו, מבט לצפון.

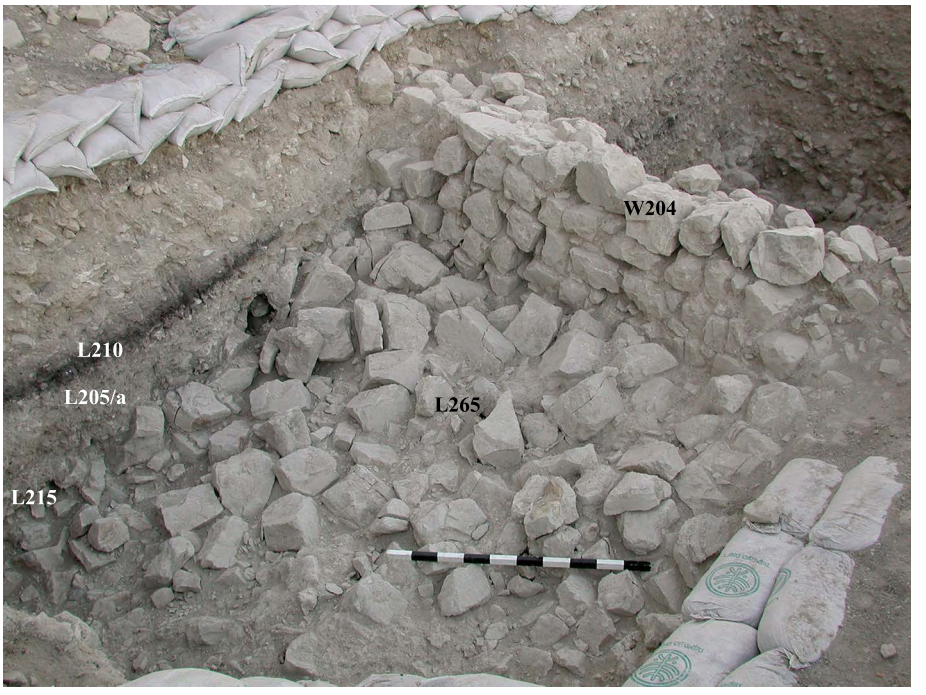

איור 26. שטח B, מרובע B2, מפולת אבנים (L265) מצפון לקיר 204, מבט לצפון־מזרח.

איור 27. שטח B, מרובע B6, תשתית רצפה (L263) העשויה מאבני גוויל, מבט לדרום.

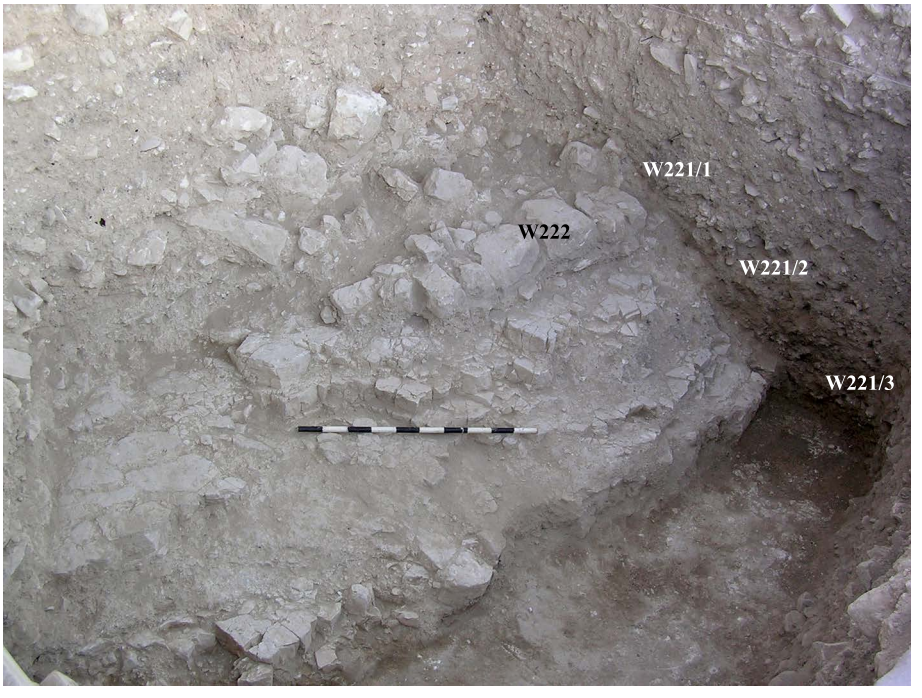

איור 28. שטח B, מרובע B1, קיר 222, שנבנה על הסלע, ושכבת שרפה L221/1–3 שכיסתה אותו, מבט לדרום־מזרח.

שטח C (תכנית 3)

שטח C נמצא במפלס הנמוך בכ־11 מ׳ ממפלס שטח B, ונחפרו בו שלושה מרובעים (C1–3), במרחק של 30–45 מ׳ זה מזה (איור 4). סדר תיאורם להלן הוא מהמרובע הצפוני (C2) לדרומי (C3).

במרובע C2, צמוד למחיצה המזרחית, נתגלה קיר (W246) בציר צפון–דרום (איור 29). במרובע C1 (איור 30) נתגלה קיר (W237), שהשתמר לגובה שלושה נדבכים; קצותיו הצפוני והדרומי קטועים. במרחק של כ־1.5 מ׳ צפונית־מזרחית לקיר, צמוד לחתך הצפוני של המרובע, נתגלה קטע של ריצוף (L256) שאורכו כ־1.5 מ׳. הריצוף עשוי מלוחות בזלת שהוצמדו זה לזה בדירוג קל לכיוון המדרון. מעל הריצוף נתגלתה שכבת טיח לבנה (L256/a; כ־1.5 ס״מ עובי), שנראית היטב בחתך (איור 31). נראה שמקורה בתקרת המבנה או ברצפה שהייתה בקומה העליונה ונפלה על רצפת האבן.

במרובע C3 נתגלה קיר (W272) בציר מזרח–מערב, שהשתמר לגובה 2.5 מ׳; בסיסו לא נחשף בחפירה. בפן הדרומי של הקיר הובחן סדק, ואבניו נוטות למערב (איור 32). לאורך הפן הדרומי של הקיר עוברת תעלת ניקוז (A; איורים 32; 33) בשיפוע של כ־25 מעלות למערב, לכיוון המדרון. תעלת ניקוז נוספת (B), ששיפועה דומה, מתחברת אליה מדרום־מזרח. שתי תעלות הניקוז מרוצפות בלוחות בזלת ומקורות באבני כיסוי מבזלת; אחת מאבני הכיסוי בתעלה B השתמרה באתרה. תעלות הניקוז דומות בבנייתן לתעלת ניקוז 112 שנתגלתה במרובע A1 במפלס העליון (ר׳ לעיל). הקצה המערבי של קיר 272 ושל תעלה A גלשו במדרון ולא השתמרו.

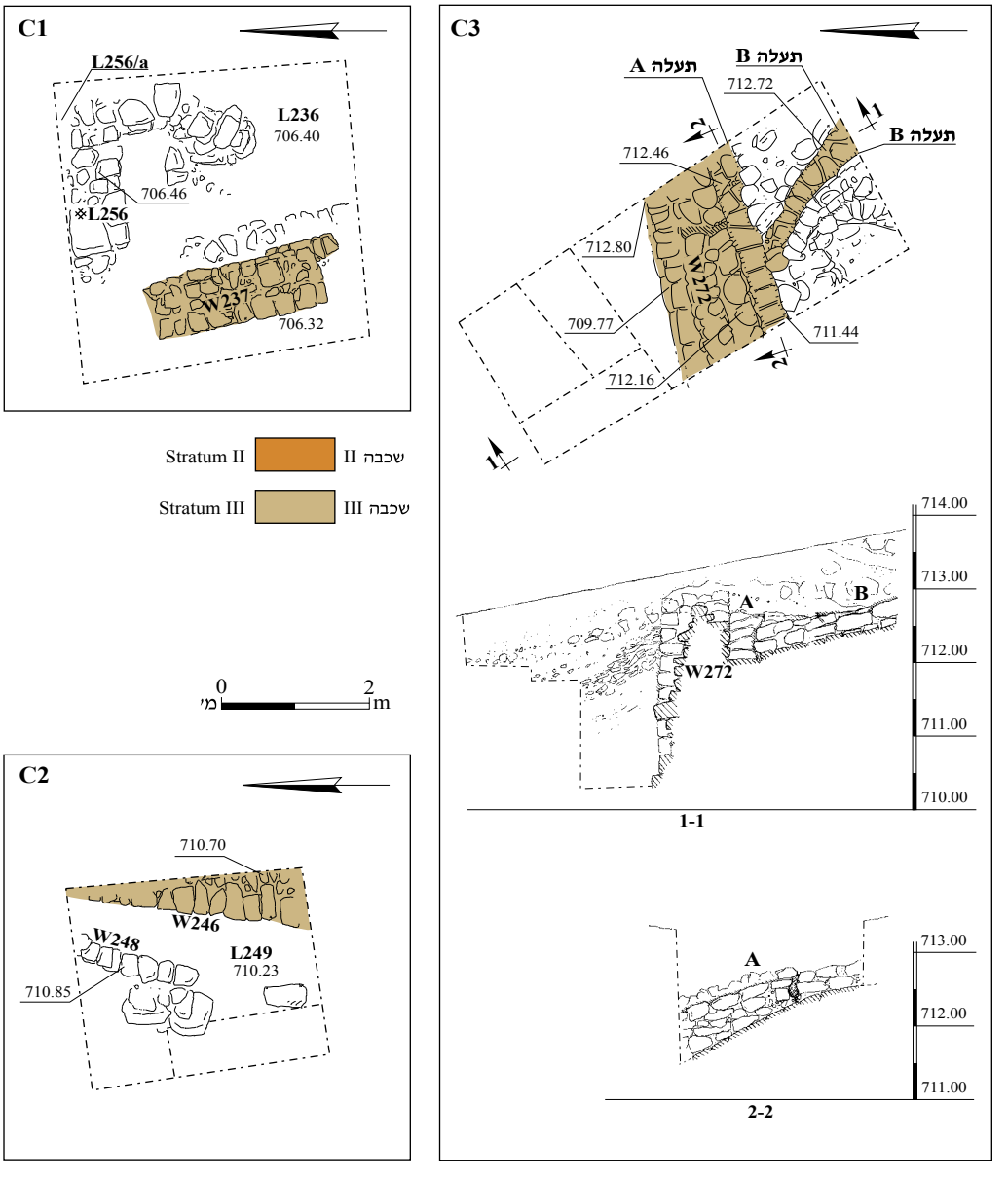

תכנית 3. שטח C, מרובעים C1–3, תכניות וחתכים.

מבני שכבה III נפגעו מהרס ומשרפה כתוצאה מאירוע קשה. בשלושת שטחי החפירה עולה תמונה דומה של קירות שנהדפו לדרום ומפולות של אבני הבנייה שנערמו מצפון להם, וכן אבני קירות ורצפות שנסדקו. במבנה B השרפה הייתה גדולה, הן בפנים המבנה הן מחוצה לו, והיא גרמה לקריסת התקרה ורצפת הקומה העליונה על מצבור גדול של כלים. על סמך הממצאים נראה שההרס הרב נגרם בעקבות רעש אדמה חזק (ר׳ כץ, להלן).

איור 29. שטח C, מרובע C2, קיר 246, מבט למזרח.

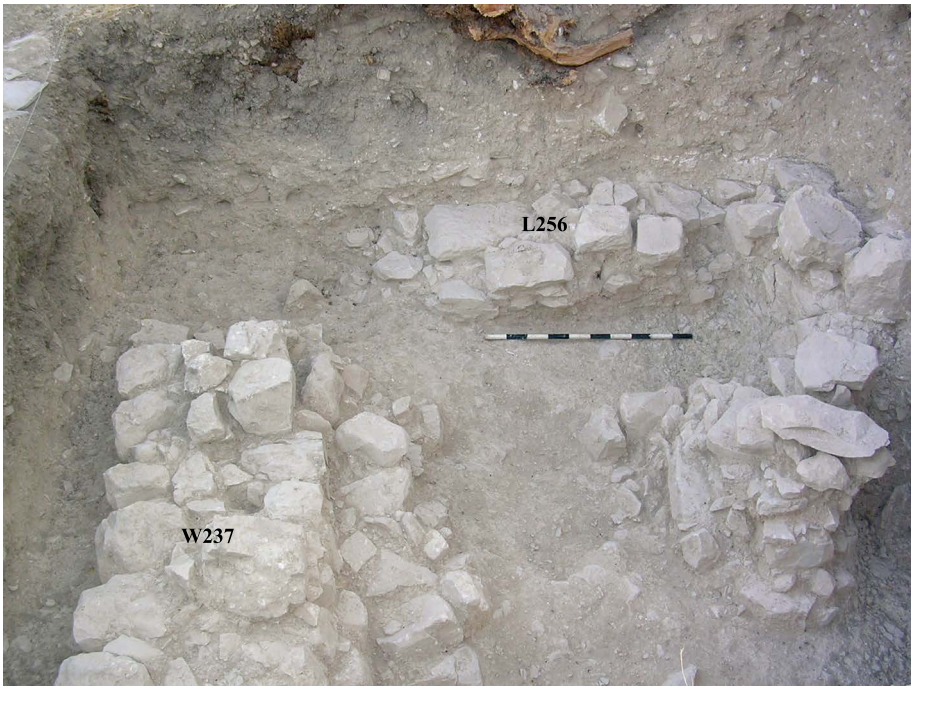

איור 30. שטח C, מרובע C1, קיר 237 ורצפה 256, מבט לצפון.

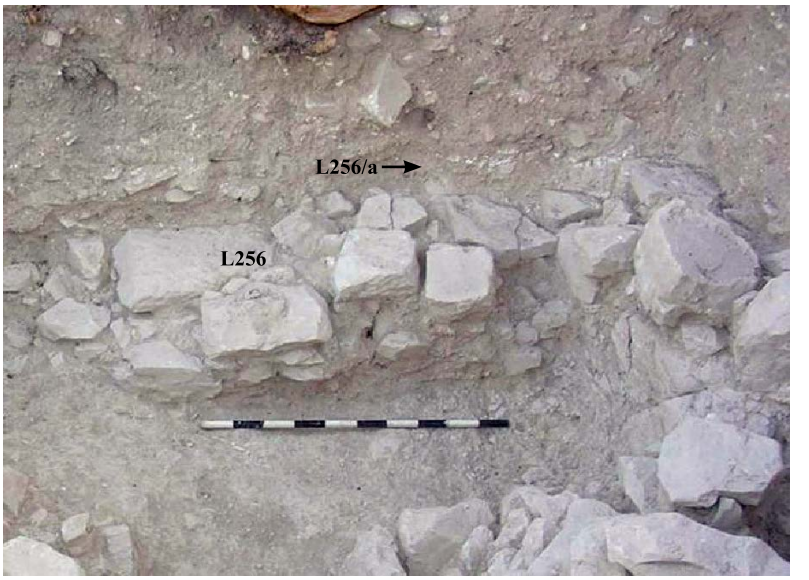

איור 31. שטח C, מרובע C1, שכבת טיח גיר (L256/a) מעל רצפת האבן (L256), מבט לצפון.

איור 32. שטח C, מרובע C3, סדק בקיר 272, מבט לצפון.

איור 33. שטח C, מרובע C3, תעלת ניקוז A הצמודה לפן הדרומי של קיר 272, שאליה מתנקזת תעלה B, מבט למזרח.

שכבה II

בשכבה זו אין עדויות לחידוש המבנים שנהרסו בשכבה III. שכבה II מתאפיינת בקירות דלים, שנבנו מעל העפר שכיסה את המבנים ההרוסים משכבה III, ובהצטברויות גדולות של שברי אבנים. שרידים אלה מעידים כנראה על ניצול אבני הבנייה מהמבנים שנהרסו ברעש האדמה.

שטח A

בין קירות 106 ל־108 נחשפה שכבה עבה (כ־0.5 מ׳ עובי) של עפר והרבה שברי אבנים (L110; תכנית 1; איור 34), שכיסתה את תשתית 114 משכבה III. בתוך מבנה A2, במקביל לקיר 119 משכבה III, נבנה קיר (W123) מאבני גוויל בינוניות, בנדבכים מדורגים בהתאמה לכיוון המדרון, מוסטים למזרח (תכנית 1). במרווח שבין שני הקירות (L125; איור 35) נתגלה מטמון של 33 מטבעות ממלוכיים (B1105; ר׳ Kool and Berman, this volume). בין קצהו הצפוני של קיר 123 לקיר 118 הייתה הצטברות עבה של שברי אבנים (L117; איור 36) שניגשה לקיר 123 וכיסתה אותו; נראה שההצטברות גלשה במדרון לאחר שהקיר נבנה. בשל הפרשי הגבהים בין מבנים A1 ו־A2, ההצטברות דקה בחלקה הדרומי ועבה בקצה הצפוני.

שטח B

בשטח B נמצאו שרידים דלים המעידים על פעילות מצומצמת בשכבה זו. במרובעים B4–5 נתגלה קיר (W238), שנבנה משורת אבני בזלת ושימש כנראה קיר טרסה. הקיר נבנה על אדמה שהצטברה מעל הריסות המבנה. במרובע B3, בין מבנה B4–5 לקיר 204, נמצאה שכבה עבה של שברי אבני בנייה (L266; איור 37), בדומה לשברי האבנים בלוקוס 117 בשטח A. במרובע B2 נתגלה מוקד שרפה (L210), ובסביבתו הקרובה היו הרבה עצמות בעלי חיים (L205/a; ר׳ Bar-Oz and Raban-Gerstel, this volume).

איור 34. שטח A, שכבה II, שברי אבנים (L110), מבט לדרום־מזרח.

איור 35. שטח A, שכבה II, מבנה A2, מטמון מטבעות ממלוכיים (L125), מבט למערב.

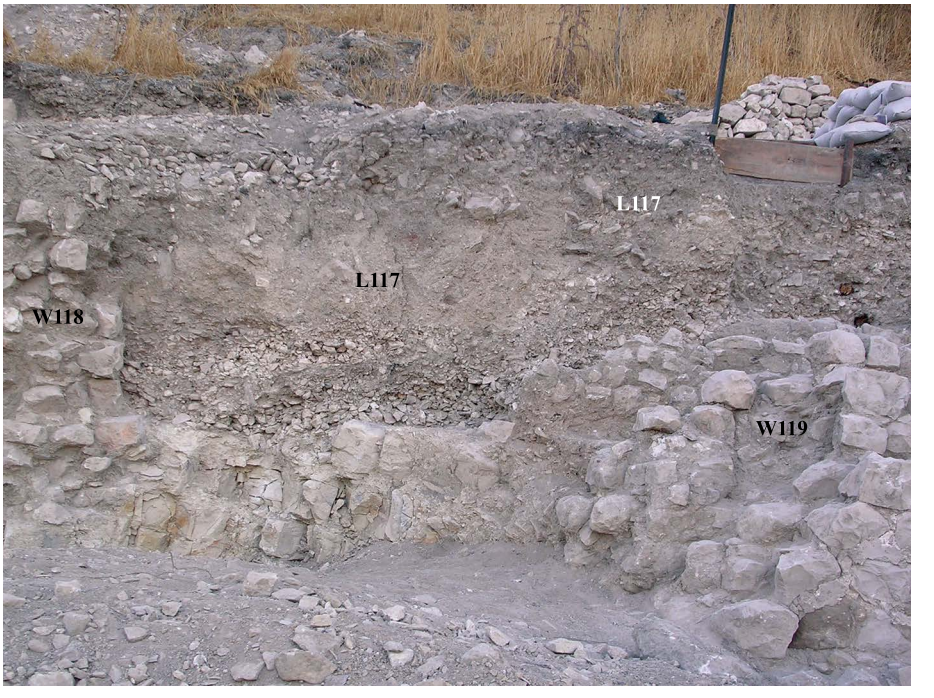

איור 36. שטח A, מבנה A2, שכבה של שברי אבנים (L117), מבט למזרח.

איור 37. שטח B, מרובע B3, שכבה של שברי אבנים (L266) בין מבנה B4–5 לקיר 204, מבט למזרח.

שטח C

במרובע C3 הובחנו שרידים של קירות דלים מעל הצטברויות של עפר ואבנים שכיסו את הריסות המבנה משכבה III.

שכבה I

שרידי שכבה II כוסו בהצטברות של אדמה בהירה. מעל ראש קיר 108 בשטח A (L109; תכנית 1: חתך 2–2; איור 38) נתגלה שבר של לוח שיש שחרוטה עליו כתובת בערבית (איור 39) — כנראה כתובת קבר.

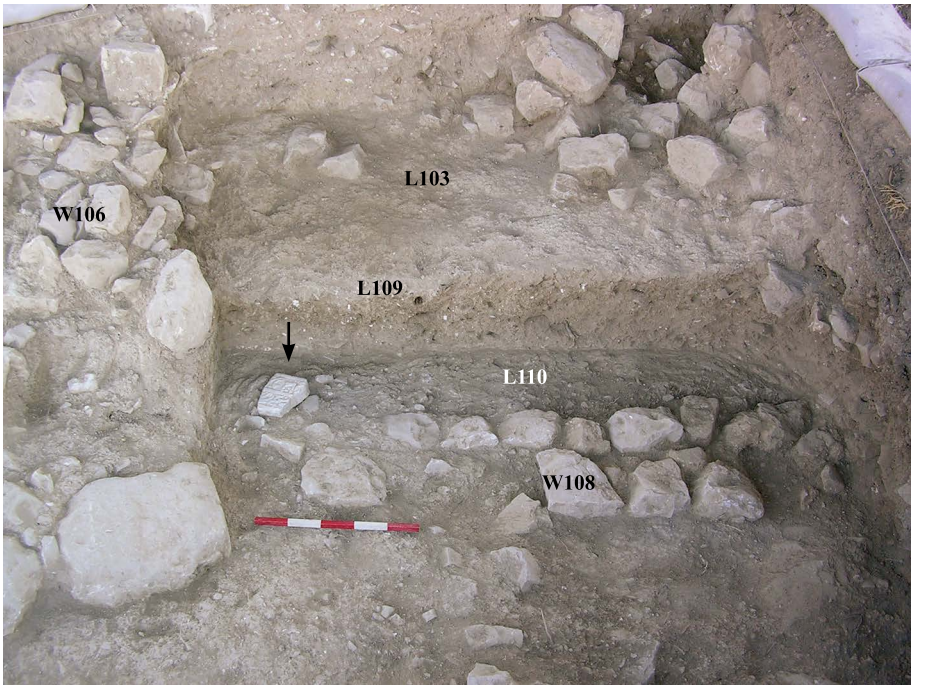

איור 38. שטח A, שכבה I, שבר של לוח שיש (L110; מסומן בחץ) הנושא כתובת בערבית, מבט למזרח.

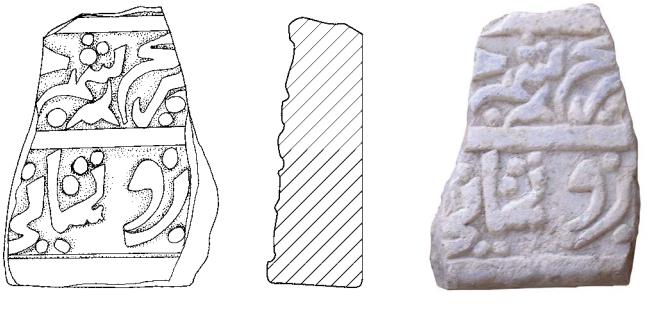

איור 39. שבר לוח שיש הנושא כתובת בערבית (L110).

איור 40. שטח B, מרובע B4, שכבה I, קיר 216, מבט למערב.

בשורה הראשונה מופיעה המילה ′חודש′ ובשורה השנייה מופיעה המילה ′שמונה′, שלא בהכרח מציינת תאריך. הכתובת מתוארכת על פי סגנונה וצורתה לסוף התקופה הממלוכית – ראשית התקופה העות′מאנית.[5] נראה ששבר הלוח, שנמצא שלא באתרו, גלש במדרון בתוך עפר שהתדרדר לאחר שהפעילות במדרון פחתה. לשכבה זו מיוחסים קטעי קירות דלים, ברוחב אבן אחת, ששימשו אולי לייצוב מדרגות חקלאיות בשטח A (W126; תכנית 1) ובשטח B (W216, W257, W271; תכנית 2; איור 40). לאחר מכן ניטש המדרון ושכבת סחף ופסולת מודרנית כיסתה אותו עד ימינו.

תיארוך המבנים והרס היישוב בשכבה III על סמך הממצא הנומיסמטי

המטבעות הרבים שנתגלו בחפירה (ר′ Kool and Berman, this volume) מאפשרים לתארך את השכבות. המטבעות נחלקים לשלוש קבוצות עיקריות: (1) קבוצה של 289 מטבעות מימי אלכסנדר ינאי עד המאה הי״ז/הי״ח לסה״נ, שנתגלו בתוך מצבורי עפר; (2) קופת חיסכון שהתנפצה על רצפת הקומה התחתונה של מבנה B4–5 בעת שנהרס, ובה 123 מטבעות כסף שתאריכם אינו מאוחר לשנת 1341 לסה״נ; (3) מטמון של 33 מטבעות ברונזה שנתגלה במבנה A2 בהצטברות משכבה II, ובו מטבעות מסוף התקופה הממלוכית, שהמאוחר שבהם מימי הסולטן העות′מאני סולימן הראשון (1520–1566 לסה״נ).

שכבה IV. בהצטברויות שיוחסו לשכבה זו לא נמצאו מטבעות, אך נראה שאפשר לייחס לשכבה זו 12 מטבעות מהמאה הי״ג לסה״נ שנמצאו במצבורי שכבות I–III.

שכבה III. סך הכול 46 מטבעות מכלל המטבעות שנמצאו בלוקוסים משכבה זו זוהו במידה רבה של ודאות. רובם מהתקופה הממלוכית, מימי שלטונו של אל־נאצר נאצר אל־דין מחמד (1309–1341 לסה״נ), ולפיכך

[5] תודתנו נתונה לסטפן היידמן (Stefan Heidemann), שקרא את הכתובת.

נראה שבימיו נוסדה השכונה הממלוכית במקום. המטבעות המאוחרים שנמצאו בלוקוסים המשויכים לשכבה זו מתוארכים לימי שלטונם של אל־מט׳פר חאג׳י ואל־טאהר סיף אל־דין ברקוק (1381–1389 לסה״נ).

מבני שכבה III חרבו כנראה ברעש אדמה (ר׳ כץ, להלן). בעשור הראשון של המאה הט״ו התרחשו כמה רעשי אדמה בסוריה, וייתכן שאחד מרעשי המשנה שהתרחשו בעקבותיהם באזור צפת גרם להרס המבנים. נראה אם כן, שמשך הזמן שבו התגוררו התושבים ברובע אל־ווטה בצפת הוא לכל היותר מאה שנה, למן העשור השני של המאה הי״ד עד העשור הראשון של המאה הט״ו לסה״נ. לפיכך, נראה שבעלי הקופה הפסיקו לשלשל לתוכה מטבעות כמה עשרות שנים לפני חורבן היישוב.

שכבות I–II. סך הכול 143 מטבעות זוהו מלוקוסים ששויכו לשכבות אלה או מפני השטח. הם נחלקים לארבע קבוצות: (1) מטבעות המתוארכים למאות הי״ד–הט״ו לסה״נ; (2) מטבעות מהמאה הי״ד לסה״נ; (3) מטבעות מהעשור הראשון של המאה הט״ו לסה״נ, בעיקר מימי שלטונו השני של אל־נאצר נאצר אל־דין אבו סעאדאת פרג׳ (1406–1412 לסה״נ); (4) ומטבעות מסוף התקופה הממלוכית ומראשית התקופה העות׳מאנית.

רוב המטבעות משויכים לשתי הקבוצות הראשונות, ולפיכך מכלול המטבעות מימי שכבות II ו־I דומה מאוד למכלול משכבה III. מידע זה מחזק את המסקנה שמקור עיקר המצבורים של שכבות I–II בהרס המבנים של שכבה III. בקבוצה הרביעית יש רק 14 מטבעות, המתוארכים לפרק זמן של כ־200 שנים, החל מימי שלטונו של אל־נאצר נאצר אל־דין אבו סעאדאת פרג׳. נראה שהם מעידים על פעילותם של חוצבי אבנים, חקלאים, יושבים ארעיים ועוברי אורח בשולי צפת, שהמשיכה לשמש מרכז עירוני.

עדויות לרעש אדמה בתקופה הממלוכית בצפת

עודד כץ

המדרון התלול (60°) שבו נערכה החפירה מתאפיין בעובי משתנה של אדמת חורבות מעל סלע קרטוני סדוק מהחלק העליון של חבורת הר הצופים. הממצאים הארכיאולוגיים מלמדים על הרס פתאומי של המבנים משכבה III ועל נטישתם, תוך השארת כלי בית וחפצים אחרים. כמו כן, נראה שהמקום לא נבנה מחדש לאחר ההרס, ואין בו עדויות למגורים לאחר התקופה הממלוכית.

ארבעה מחמישה קירות הבנויים בציר מזרח–מערב נוטים לדרום (ר׳ למשל איורים 12, 32). לפחות בשלושה מהם אבני הבנייה העליונות הושלכו לכיוון צפון עד מרחק של יותר מ־2 מ׳. נראה שתופעות אלה של נטייה של כמה קירות לאותו כיוון והימצאות אבני בנייה במרחק אופקי רב ממקומן המקורי נגרמו כתוצאה מתנודות קרקע בעת רעש אדמה. קירות הנוטים מערבה לכיוון המדרון התלול עשויים להיות תוצר של גלישות מדרון בעת רעש אדמה.

על פי המטבעות (ר׳ Kool and Berman, this volume), היישוב התקיים במקום עד העשור הראשון או השני של המאה הט״ו לסה״נ. בעשור הראשון של המאה הט״ו היו כמה רעשי אדמה שפגעו בערי סוריה (Sbeinati, Darawcheh and Mouty 2005:392–394), וייתכן שצפת נפגעה מרעש־משנה שאירע בעקבות רעידות אלה.

מכלל העדויות הארכיאולוגיות, הגיאולוגיות וההיסטוריות עולה האפשרות שבאתר נמצא צבר של מבנים שנהרסו ברעש אדמה. סוג זה של ממצאים הוא נדיר, וחשיבותו רבה להבנת האופי והדינמיקה של רעשי אדמה באזורנו. הבנה זו תורמת להיערכות לקראת רעשי אדמה באזור ולמזעור נזקים צפויים. בשלב זה, הממצאים הארכיאולוגיים והגיאולוגיים מועטים, אולם נראה שהמשך חפירה באתר יעשיר את המידע החשוב בנוגע לרעש האדמה.

כלי החרס מהתקופה הממלוכית

מכלול כלי החרס עשיר ומגוון. בחפירה נאספו כל החרסים שנתגלו, ללא ניפוי שיטתי. לאחר המיון הושארו כל שברי השפיות (ר׳ להלן, טבלה 2), הידיות, דוגמות של בסיסים ושברי גוף, וכן חרסים שלהם עיטור יוצא דופן. לצורך המחקר קובצו הנתונים על פי שכבות. המכלול העשיר, המתוארך על סמך המטבעות, מאפשר להציג לראשונה בארץ סיכום טיפולוגי, כמותי, מקיף של מכלול כלים מתקופה הממלוכית, מהמאה הי״ד לסה״נ.

בדיון במכלול מוצגים כלי החרס בקבוצות על פי מקום הייצור, אופן הייצור וטיפוסי הכלים. רוב הכלים המתוארים נפוצים בשכבות III ו־II. סביר שהם שימשו בימי שכבה III, ונמצאו במצבורי שכבה II כחומר שאריתי (residual sherds). סך הכול נמנו 2501 שפיות שמוינו לפי טיפוסי כלים ונספרו לפי השכבות שבהן נמצאו. החלוקה הטיפולוגית מבוססת בעיקר על זו שהציעו אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005). פריטים אחדים נדגמו פטרוגרפית (ר׳ Shapiro, this volume).

כלי חרס ללא זיגוג

כלי חרס עשויים באבניים (איורים 41–53)

קבוצה גדולה של כלי חרס יוצרה באבניים: קערות קטנות וגדולות (הרוב), סירי בישול ומחבתות, קנקנים, קנקני שולחן, פכים ופכיות, סירי לילה וצינורות. רוב טיפוסי הכלים מוכרים מאתרים ממלוכיים בגליל ובמרכז הארץ, ובהם בניאס, יקנעם, רמלה וירושלים.

קערות קטנות (איור 41). הקערות הקטנות עמוקות. גודלן אחיד למדי, ויש להן בסיס טבעת נמוך. החרס בגוון חום־אדום, ובדרך כלל הליבה אפורה. שלוש קערות (איור 41:3, 15, 16) נדגמו במחקר הפטרוגרפי, ומסתבר שהן יוצרו מחרסית שמקורה ברנדזינה הנפוצה בסביבה הקרובה (ר׳ Shapiro, this volume). אף שלקערות מתאר דומה, הן נחלקות לשלושה טיפוסי־משנה (1–3).

לקערות מטיפוס 1 (איור 41:1–15) דופן מזווה בשליש העליון של הכלי, ולרובן שפה פשוטה. בחלקן (איור 41:5–9) הדופן מעל הזיווי קעורה, ובאחדות מופיע רכס במרכז הדופן הקעורה (איור 41:10–12). יש קערות שלהן שפה מעוצבת, שטוחה, הנוטה חוצה או פנימה (41:13–15).

לקערות מטיפוס 2 (איור 41:16–20) דופן מעוגלת, שלעתים יש בה זיווי קל, ושפה פשוטה. ככלל, יש בקבוצה זו רק שתי קערות שראש הדופן שלהן קעור: הקערה שבאיור 41:19, שלה קצה עליון קעור, והקערה שבאיור 41:20, שלה חריץ מתחת לשפה.

הקערות מטיפוס 3 הן קערות פתוחות שלהן שפת מדף. מהן נמצאו ארבעה שברים בלבד (למשל איור 41:21).

אצל אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005), הקערות הפשוטות שלהן דופן מעוגלת והקערות שלהן דופן מזווה מתוארות יחד כקבוצת כלים אחת, טיפוס II.1.1.3. הן אינן מציגות קערות שלהן שפת מדף. הקערות מתוארכות באופן כללי לתקופה הממלוכית.

קערות גדולות (איורים 42, 43). הקערות הגדולות נחלקות לשני טיפוסים (1, 2), הנבדלים זה מזה בעיצוב הדופן והשפה. לחרס צבע חום־אפרפר, או חום־אדום עד חום־כתום, ויש בו גריסים לבנים ולעתים קש. ליבת הכלים אפורה ודופנותיהם החיצוניות, ולעתים גם הפנימיות, הוחלקו לפני הצריפה. על חלק מהכלים מופיע עיטור בהון. על סמך פריט אחד שנדגם במחקר הפטרוגרפי (איור 42:1; ר׳ Shapiro, this volume) מקור הטין בקרקע מהקרטיקון התחתון, כפי הנראה מאזור דרום לבנון ומורדות החרמון.

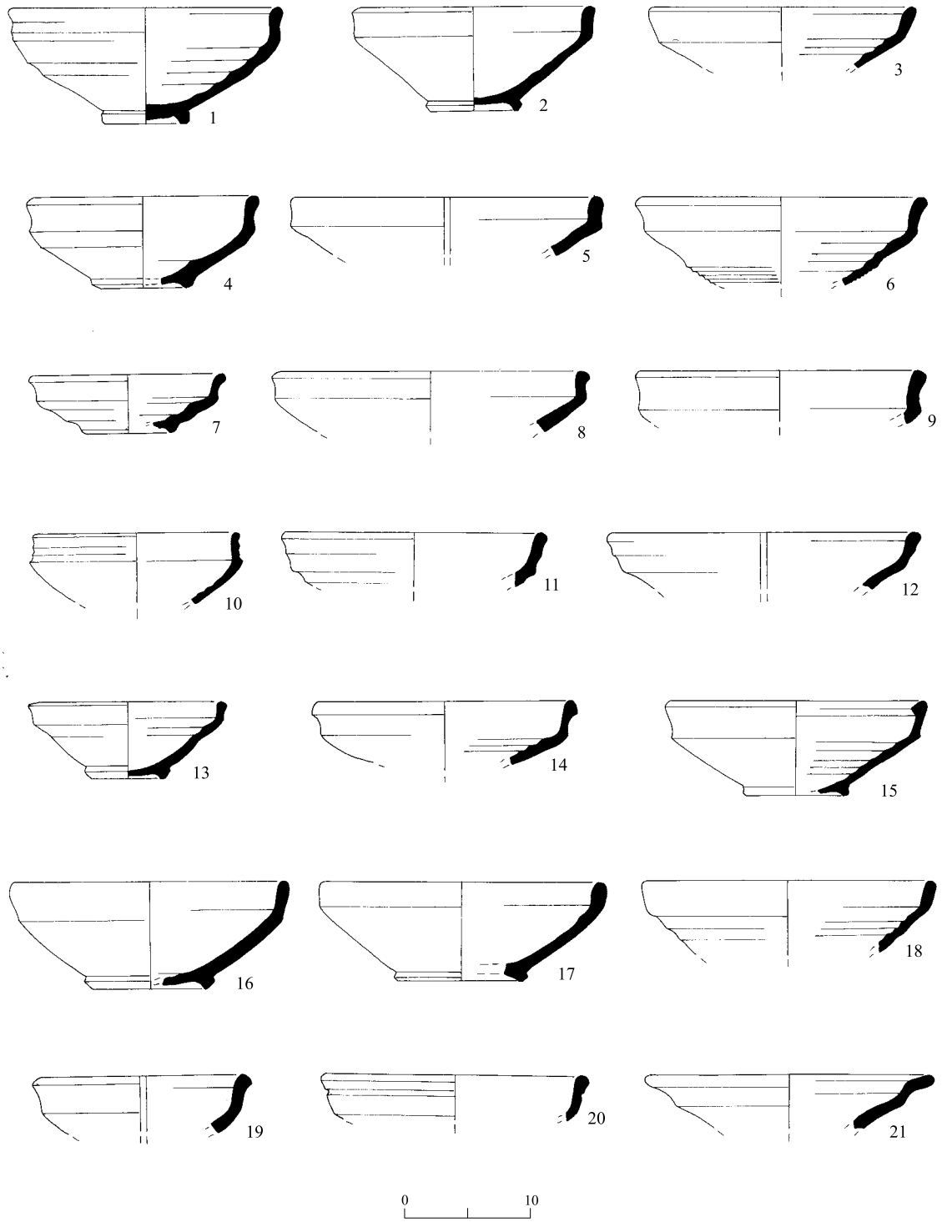

איור 41. כלי חרס לא מזוגגים, עשויים באבניים, קערות קטנות: טיפוס 1 (1–15), טיפוס 2 (16–20), טיפוס 3 (21).

◀ איור 41

מס׳	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	214	2190	II	טין חום־אדום, ליבה אפורה
2	230	2549/1	III	טין חום־אדום, ליבה אפורה
[i]3	244	2597/1	III	טין חום־אדום, ליבה אפורה
4	213	2166/1	II	טין חום־אדום, גריסים, ליבה אפורה
5	231/232	2472/1	II	טין חום־אדום, ליבה מעט אפורה
6	230	2535	III	טין חום־אדום, ליבה אפורה
7	231/232	2563	III	טין חום־אדום, ליבה אפורה
8	242	2585/1	III	טין חום בהיר, ליבה אפורה
9	231/232	2472/2	II	טין חום־אדום, ליבה אפורה
10	266	2381	II–III	טין חום־אדום
11	270	2591/1	III	טין חום־אדום, ליבה אפורה
12	231/232	2557	III	טין חום־אדום
13	244	2601	III	טין חום־אדום
14	244	2597/2	III	טין חום־אדום, ליבה אפורה
[i]15	131	1131/1	III–IV	טין חום־אדום, ליבה אפורה
[i]16	267	2423	III	טין חום־אדום, ליבה אפורה
17	פני שטח			טין חום־אדום או כתום, ליבה אפורה
18	214	2217/1	II	טין חום־אדום, ליבה אפורה
19	214	2193	II	טין חום־אדום, ליבה אפורה
20	242	2585/2	III	טין חום כהה
21	239	2556/3	III	טין חום כהה

[i] נבדק פטרוגרפית (ר׳ Shapiro, this volume).

לקערות הגדולות מטיפוס 1 (איור 42) דופן פתוחה, עבה, מעוגלת ונוטה חוצה, המוחלקת בצד החיצון; הצד הפנימי נותר לעתים מחוספס. לקערות אלה שפת קרדום מחודדת פנימה ומעוגלת חוצה. לקערות שבאיור 42:6–8 דופן ישרה ושפה מעובה מעט, מעוגלת או מחודדת חוצה. לקערה שבאיור 42:5 עיטור בחריתה.

הקערות מטיפוס 2 (איור 43) אחידות למדי בצורתן. הן הוחלקו לעתים בדופן החיצונית ועל השפה, ולפעמים גם בפנים. הן מתאפיינות בדופן אנכית מעוגלת מעט, שלעתים נוטה מעט פנימה. לחלקן (איור 43:1, 2) שפת קרדום, בדומה לשפיות של הקערות הפתוחות, ולאחדות (איור 43:3–7) שפה מעובה בולטת פנימה וחוצה, ולעתים משתפלת מטה בצדה החיצון. קערה אחת (איור 43:1) יוצאת דופן בזיגוג החום בצדה הפנימי. כיוון שבכל שאר המאפיינים שיוכה של הקערה לקבוצה זו ברור, בחרנו שלא לשייכה לקבוצת הכלים המזוגגים.

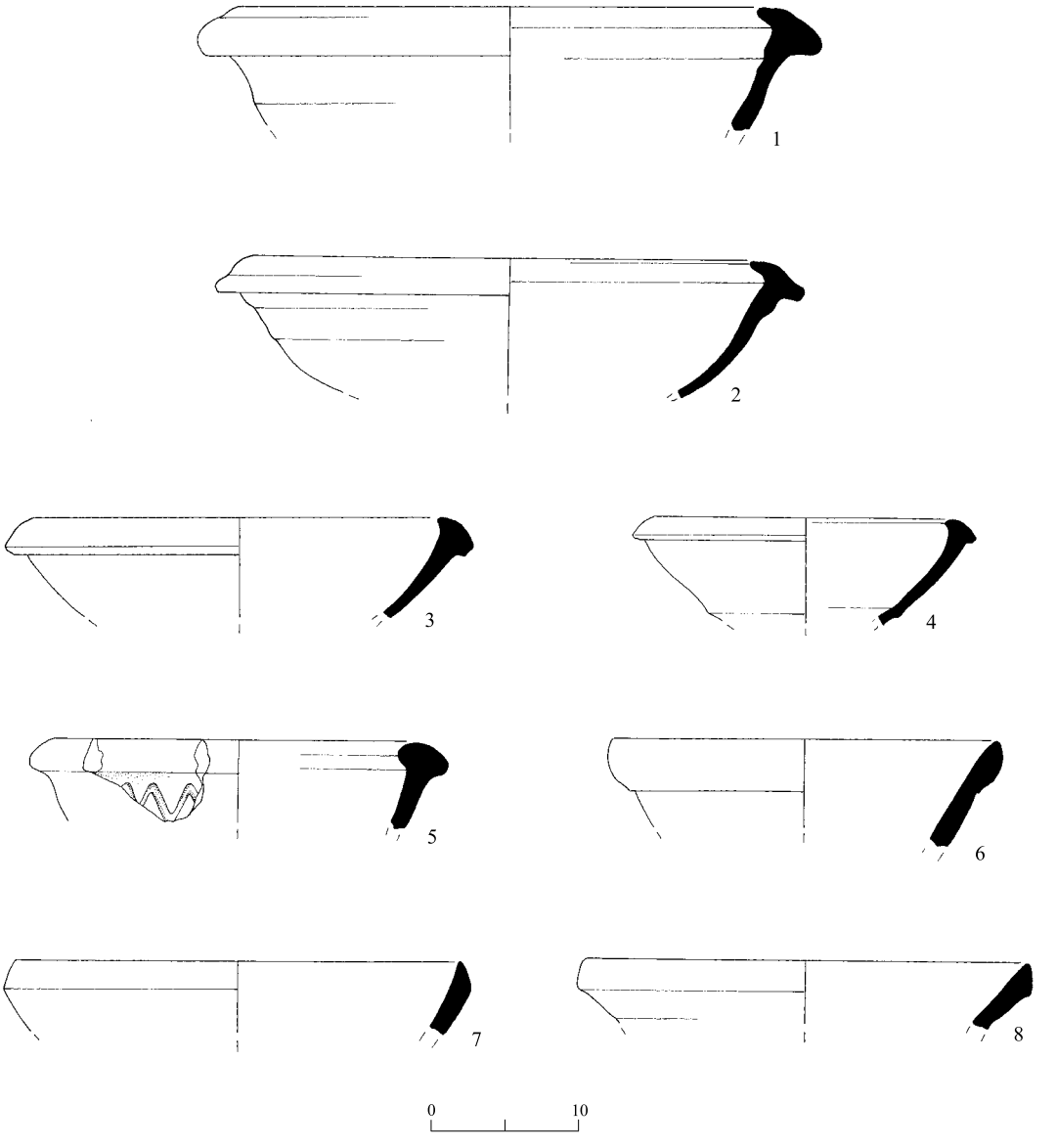

איור 42. כלי חרס לא מזוגגים, עשויים באבניים, קערות גדולות: טיפוס 1.

מס׳	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1[i]	205/a	2121/3	II	טין חום־כתום גס, מעורב בגריסים לבנים, גס בפנים ומוחלק בחוץ ועל השפה
2	267	2423	III	טין חום־כתום, מוחלק בפנים ובחוץ
3	117	1093	II	טין חום־כתום בהיר, מחוספס, מעורב בגריסים לבנים
4	224	2384/1	I–II	טין חום־כתום מחוספס, מעורב בגריסים לבנים
5	211	2157/1	II	טין חום כהה, מוחלק בחוץ, עיטור חריתה במכשיר חד
6	266	2367/1	II–III	טין חום כהה, מחוספס, מעורב במעט גריסים לבנים, מוחלק מבפנים
7	117	1097/6	II	טין חום־אפור שכבה דקה של טין חום־אדום, מעורב במעט גריסים
8	117	1090/2	II	טין חום־אדמדם

[i] נבדק פטרוגרפית (ר׳ Shapiro, this volume).

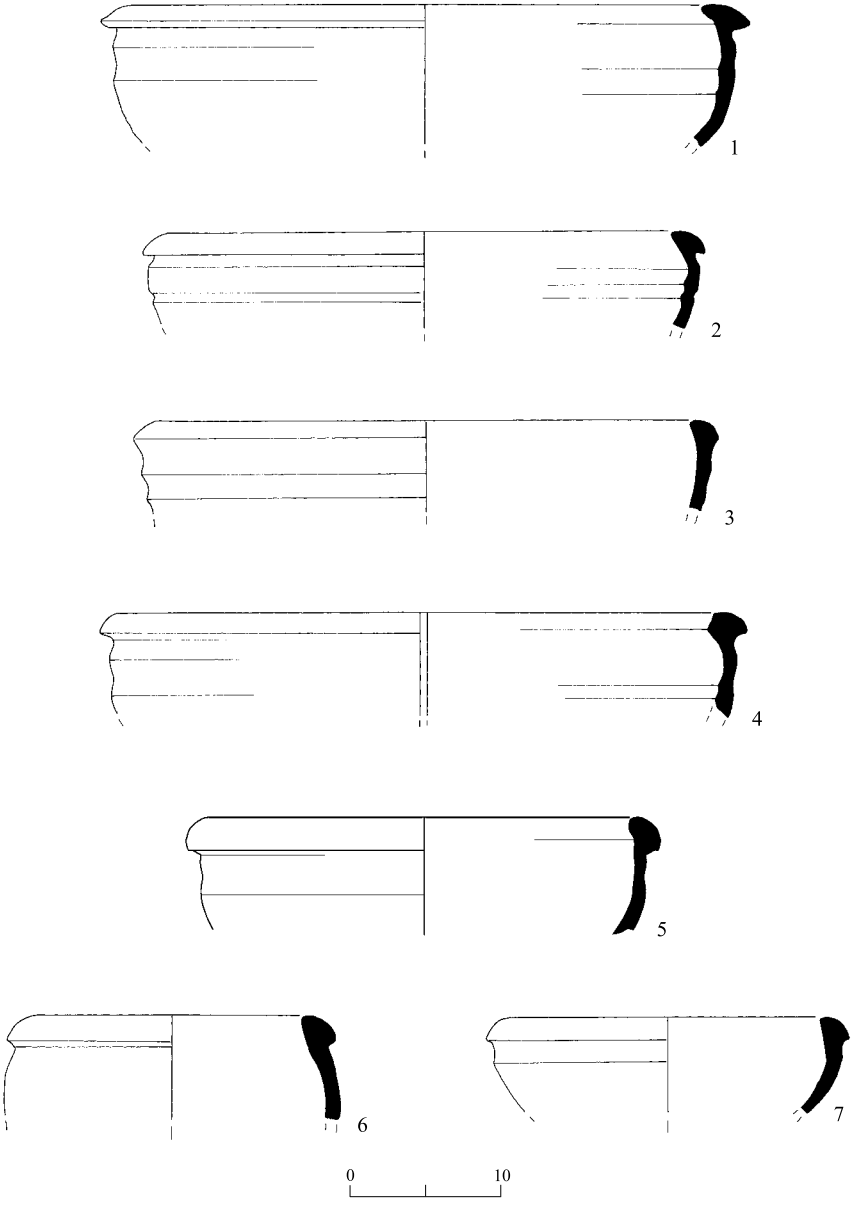

איור 43. כלי חרס לא מזוגגים, עשויים באבניים, קערות גדולות: טיפוס 2.

מס׳	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	117	1093/2	II	טין חום־כתום, ליבה אפורה, זיגוג חום בפנים ועל השפה
2	125	1106/5	II	טין חום־כתום, מעורב בגריסים לבנים
3	220	2281	II	טין חום־אדום, ליבה שחורה, מירוק בחוץ ועל השפה
4	205/a	2065/1	II	טין חום־כתום
5	117	1090/1	II	טין חום כהה עשוי היטב, ליבה אפורה, סימני החלקה בחוץ ועל השפה
6	266	2614/3	II–III	טין חום־אדום, ליבה אפורה
7	211	2063/2	II	טין חום־כתום, גס מעורב בגריסים גדולים

שני טיפוסי הקערות הגדולות אחידים למדי בחרס ובגודל, ושניהם מופיעים בכמות ניכרת בשכונת אל־ווטה. מבין שני הטיפוסים, טיפוס 2 הוא השכיח. הקערות הגדולות שייכות לטיפוס II.1.2.3 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005), המתוארך למן אמצע המאה הי״ג עד אמצע המאה הט״ז לסה״נ, וייתכן שאף מאוחר יותר.

פיטסים (איור 44). לפיטסים חרס חום־כתום או חום כהה־אפרפר, מעורב בחסמים לבנים ולעתים בקש, וליבתו אפורה. דופן הכלי עבה ומוחלקת. יש לו צוואר גבוה וגוף זקוף (איור 44:1–5), או לחלופין, צורת חרוט, ללא צוואר (איור 44:6–8). השפה מעובה ובולטת פנימה וחוצה, או מחורצת בצדה החיצון (איור 44:7). לפיטס שבאיור 44:4 עיטור בחריתה מתחת לשפה, ולפיטס שבאיור 44:5 עיטור בהון מתחת לשפה.

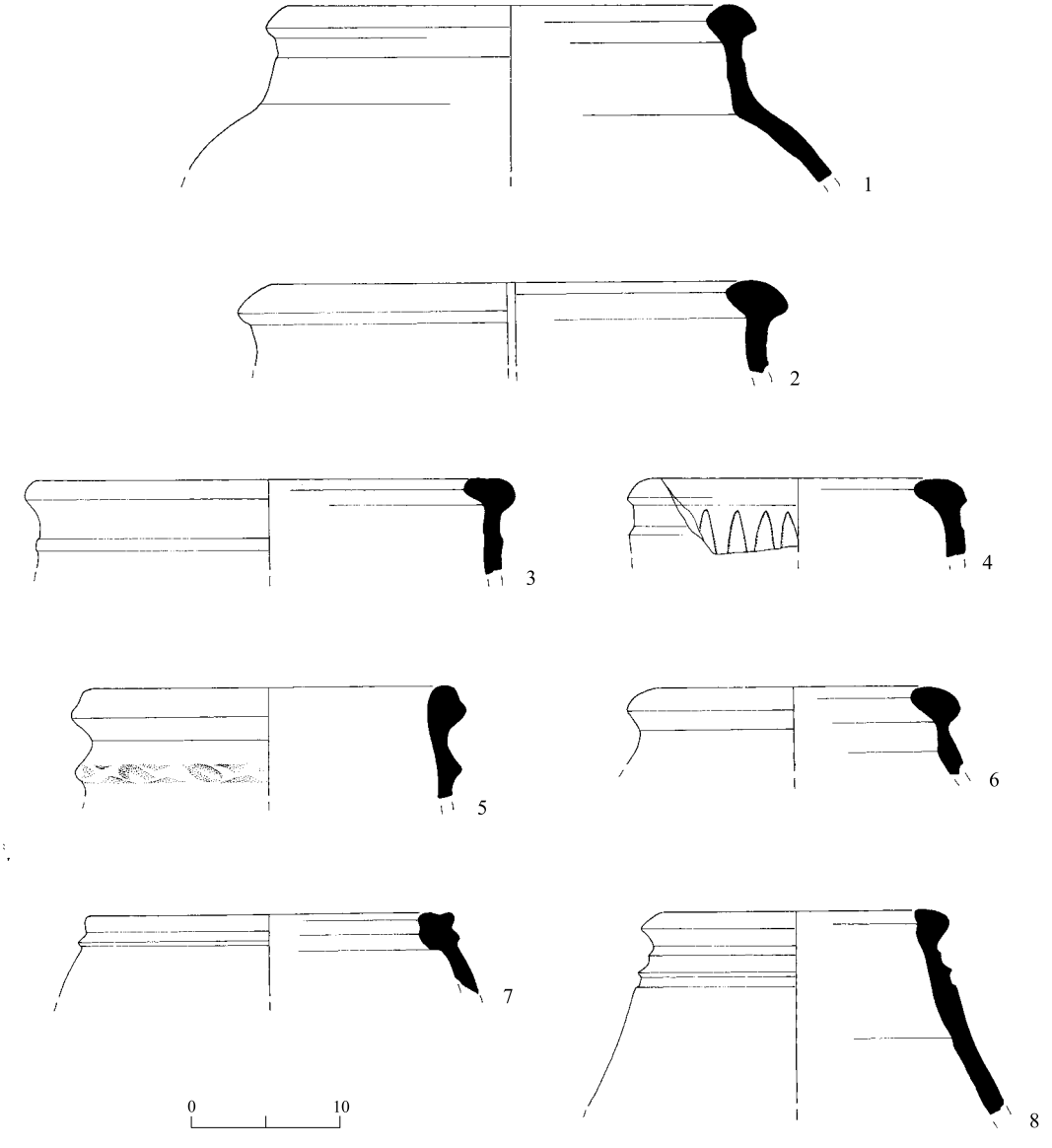

איור 44. כלי חרס לא מזוגגים, עשויים באבניים, פיטסים.

◀ איור 44

מס׳	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	266	2381/2	II–III	טין חום כהה, גס בפנים, ליבה אפורה, מעורב בגריסים לבנים, מוחלק מבחוץ
2	220	2337/2	II	טין חום־כתום עשוי היטב
3	205/a	2121/1	II	טין חום כהה, מעורב בגריסים, מוחלק מבחוץ ועל השפה
4	266	2436/2	II–III	טין חום כהה, מעורב במעט גריסים לבנים, חיפוי בצבע חום כהה מבחוץ ועל השפה, עיטור בחריתה מבחוץ מתחת לשפה
5	266	2434/2	II–III	טין חום־כתום מעורב בגריסים, עיטור בהון על רכס בולט מתחת לשפה, צמידה בתוך הכלי ועל השפה
6	266	2381/1	II–III	טין חום כהה, ליבה אפורה, מוחלק בפנים ובחוץ
7	203	2032/1	I	טין חום־כתום, מעורב במעט גריסים וקש, ליבה אפורה
8	232	2533/2	III	טין חום־אדום, מעורב בגריסים לבנים, ליבה אפורה, גס ומחוספס מבפנים ומוחלק מבחוץ

הפיטסים נמצאו בעיקר בשכבה II. פיטסים דומים להם נתגלו בחפירות המצודה בצפת (עדנה שטרן, מידע בעל פה), אך לא ביקנעם, וכן הם אינם נזכרים בקטלוג של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005). ייתכן שהטיפוס ייחודי לצפת.

קנקנים (איורים 45, 46). המאפיין העיקרי של הקנקנים הוא צוואר גלילי גבוה. נמצא שבר אחד שלו שתי ידיות אוזן על הכתף (איור 45:11). הקנקנים חולקו לשבעה טיפוסים (1–7) על פי צורת עיצוב הצוואר והשפה. לרובם חרס חום־אדום וליבה אפורה, פרט לטיפוסים 5 ו־6 שלהם חרס חום־כתום. במחקר הפטרוגרפי נדגם קנקן אחד (איור 45:8; ר׳ Shapiro, this volume), השייך לקבוצת הרנדזינה ויוצר כנראה בצפת או בסביבתה הקרובה.

לטיפוס 1 (איור 45:1–5) זיווי מתחת לשפה מעובה, שלה חתך משולש. בין השפה לזיווי יש שקע רחב, ולעתים מופיע רכס בולט מתחת לשקע. קנקנים אלה מופיעים לרוב בשכבות II ו־I, ופחות בשכבה III. הם דומים לטיפוס II.3.1.3 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005), הנפוץ במאות הי״ג–הי״ד במרכז הארץ ובדרומה.

לטיפוס 2 (איור 45:6–10) שפה שלה חתך משולש, מעובה ובולט חוצה. מתחתיה יש רכס בולט, המעוטר בעיטור בהון. הקנקנים מטיפוס זה משתייכים לטיפוס II.3.1.4 של אבישר ושטרן, המופיע במרכז הארץ ובצפונה למן המחצית השנייה של המאה הי״ג עד המאה הט״ו (Avissar and Stern 2005).

לטיפוס 3 (איור 45:11–16) צוואר מעט נפוח במרכזו, שפה מעובה שחתכה משולש, בולטת חוצה, גוף אגסי וידיות אוזן הממוקמות על הכתף בבסיס הצוואר (איור 45:11). אלה הקנקנים הנפוצים בחפירה, ומרביתם נמצאו בשכבה II, אך גם בכמות ניכרת בשכבה III. גם הם משתייכים לטיפוס II.3.1.4 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005).

לטיפוס 4 (איור 46:1–5) צוואר צר, דופן דקה ועליה סימני אבניים בולטים, ושפה דמוית טיפה המקופלת חוצה. טיפוסים דומים נתגלו ביקנעם ומתוארכים שם לתקופה הצלבנית (Ben-Tor, Avissar and Portugali 1996:154–155, Fig. XIII.125, Type 18:1–4). ידיות הקנקנים נמשכות מהצוואר לכתף הכלי; הם מכונים שם אמפורות שולחן.

טיפוס 5 (איור 46:6, 7) נבדל מקודמו בגון החרס שצבעו חום־כתום, בדופן עבה ובשפה מקופלת חוצה. קנקנים אלה הם מטיפוס II.3.2.4 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005).

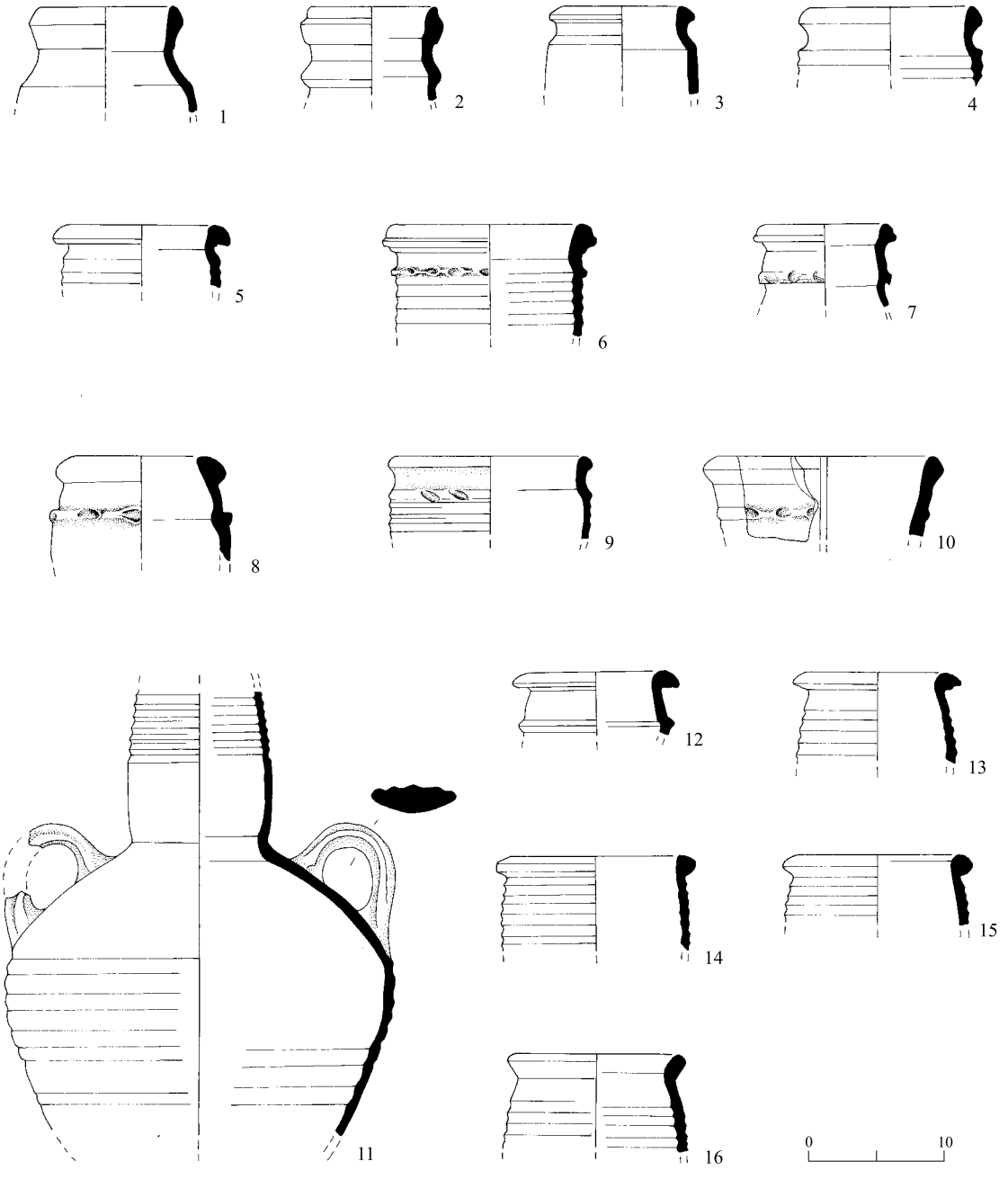

איור 45. כלי חרס לא מזוגגים, עשויים באבניים, קנקנים: טיפוס 1 (1–5), טיפוס 2 (6–10), טיפוס 3 (11–16).

לטיפוס 6 (איור 46:8–11) דופן עבה ומוחלקת, צוואר גבוה וחלק, שפה מעובה ומעוצבת, שמתחתיה רכס מעוגל או מחודד, ומתחתיו תעלה רחבה או צרה. טיפוס זה של קנקנים נבדל מטיפוסים 1 ו־2 בסוג החרס. קנקנים אלה מופיעים בעיקר בלוקוסים משכבה II, וכמו טיפוסים 1 ו־2 הם מתוארכים לתקופה הממלוכית (Avissar and Stern 2005:101, Fig. 42:7) ונפוצים ברבים מאתרי הגליל העליון (Frankel et al. 2001:70, Type 63, Table 3.6).

איור 45

מס׳	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	203	2090/3	I	טין חום־אדום, גריסים לבנים, ליבה אפורה
2	253	2629	III	טין חום־אדום, גריסים לבנים, ליבה אפורה
3	266	2403/2	II–III	טין חום־אדום, גריסים לבנים וחומים, ליבה אפורה
4	205/a	2033/1	II	טין חום־אדום, גריסים לבנים וחומים, ליבה אפורה
5	230	2516	III	טין חום־אדום, גריסים לבנים, ליבה אפורה
6	231/232	2577	III	טין חום־אדום, גריסים לבנים, ליבה אפורה
7	213	2163/1	II	טין חום־אדום, גריסים לבנים, ליבה אפורה
[i]8	213	2280/2	II	טין חום־אדום, גריסים לבנים וחומים, ליבה אפורה
9	211	2191/3	II	טין חום־אדום, גריסים לבנים, ליבה אפורה
10	213	2166/2	II	טין חום־אדום, גריסים לבנים, ליבה אפורה
11	268	2441	III	טין אדום, גריסים לבנים, ליבה אפורה
12	205/a	2048/2	II	טין אדום, גריסים לבנים, ליבה בהירה
13	232	2533/3	III	טין אדום, גריסים לבנים, ליבה אפורה
14	244	2601	III	טין חום־אדום, גריסים לבנים, ליבה אפורה
15	214	2146/2	II	טין חום־אדום, גריסים לבנים, ליבה אפורה
16	205/a	2048/1	II	טין חום־אדום, גריסים לבנים, ליבה אפורה רק בשפה המעובה

[i] נבדק פטרוגרפית (ר׳ Shapiro, this volume).

לטיפוס 7 (איור 12:46) שויכו קנקנים חסרי צוואר, ששפתם לעתים מעובה ומקופלת חוצה, גופם גבוה וסגלגל, ללא ידיות, ומופיעים עליו סימני אבניים. החרס חום־אדום ובו גריסים לבנים. נראה שאלה קנקני מולסה ששימשו בתעשיית הסוכר (Avissar and Stern 2005: Type II.3.1.6:8–10), המתוארכים למאות הי״ד–הט״ו לסה״נ.

קנקניות רחבות־צוואר (איור 47). לקנקניות צוואר רחב ונפוח, שפה מעובה, גוף אגסי ושתי ידיות משוכות מתחת לשפה עד כתף הכלי. החרס חום או חום־כתום, ובו מעט גריסים לבנים, והליבה אפורה עד בהירה. קבוצה זו נחלקת לשני טיפוסי משנה על פי עיצוב השפה.

לטיפוס 1 (איור 1:47, 2) שפה משוטחת, משופעת פנימה; לעתים מופיעים חריצים מתחתיה. מקבילה מיקנעם מתוארכת לתקופה הממלוכית (Ben-Tor, Avissar and Portugali 1996:154, Fig. XIII.124:2).

לטיפוס 2 (איור 5:47–8) שפה פשוטה או מעט מעוגלת, נוטה חוצה, והוא מקביל לטיפוס II.1.1.4 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005), המתוארך למחצית השנייה של המאה הי״ג – המאה הט״ו לסה״נ. קנקנים כאלה נמצאו גם בחפירה במצודה בצפת (עדנה שטרן, מידע בעל פה). בפריט שנדגם במחקר הפטרוגרפי (איור 5:47; ר׳ Shapiro, this volume) יש חסמי בזלת, ולפיכך אפשר שכלים אלה יוצרו בתחום רמות הבזלת שמצפון לצפת, או באזורי בזלת מרוחקים.

פכים (איורים 48, 49). ארבעה טיפוסי פכים (1–4) נמצאו בחפירה, והם נבדלים זה מזה בסוג החרס, בעיצוב הצוואר והשפה, ובמספר הידיות.

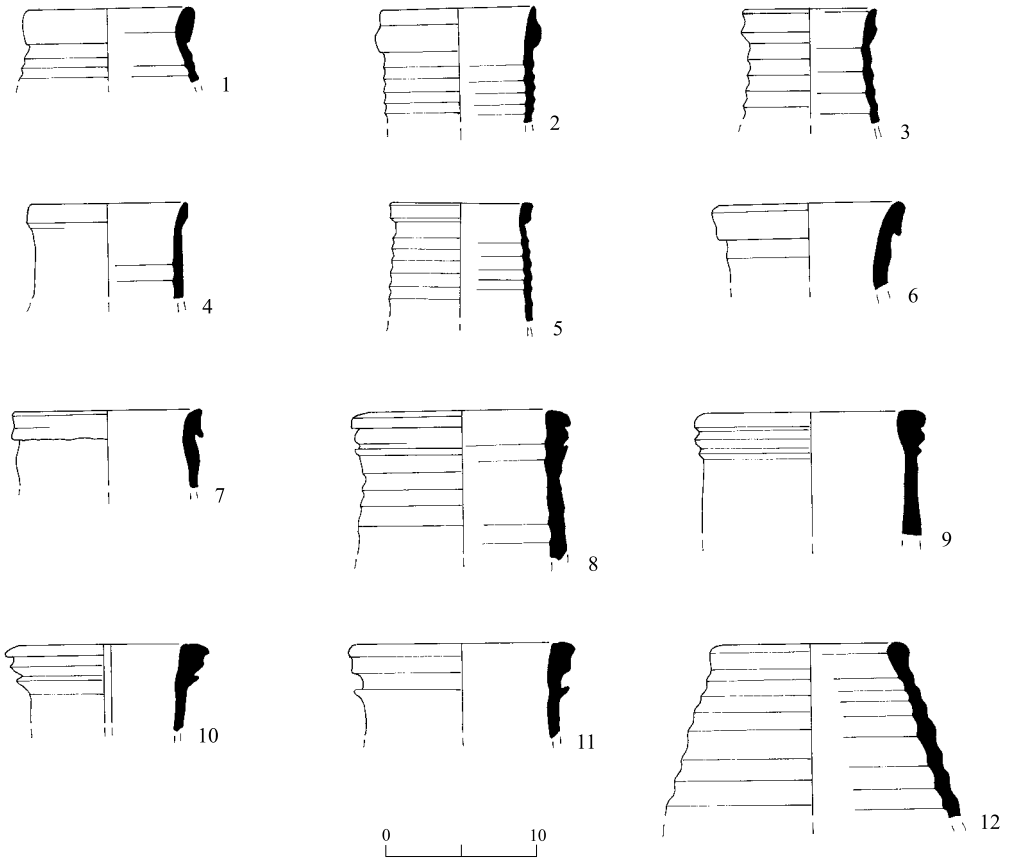

איור 46. כלי חרס לא מזוגגים, עשויים באבניים, קנקנים: טיפוס 4 (1–5), טיפוס 5 (6, 7), טיפוס 6 (8–11), טיפוס 7 (12).

מס׳	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	242	2584/2	III	טין חום־אדום, גריסים לבנים
2	231/232	2472/3	III	טין חום־אדום, גריסים לבנים
3	212	2093/4	I	טין חום־אדום, גריסים לבנים
4	203	2067/3	I	טין חום־אדום, גריסים לבנים
5	214	2193	II	טין חום־כתום, גריסים לבנים ומיקה
6	117	1086	II	טין חום־כתום, גריסים חומים, ליבה חומה בהירה
7	207	2050/5	I	טין חום־כתום, גריסים חומים
8	125	1109/3	II	טין חום־כתום, גריסים לבנים וחומים
9	213	2216/2	II	טין חום־כתום, גריסים לבנים וחומים
10	225	2511/1	I–II	טין חום־כתום, גריסים לבנים
11	202	2008/4	I	טין חום־כתום, גריסים לבנים וחומים, ליבה אפרפרה
12	215	2259/3	III	טין חום־אדום

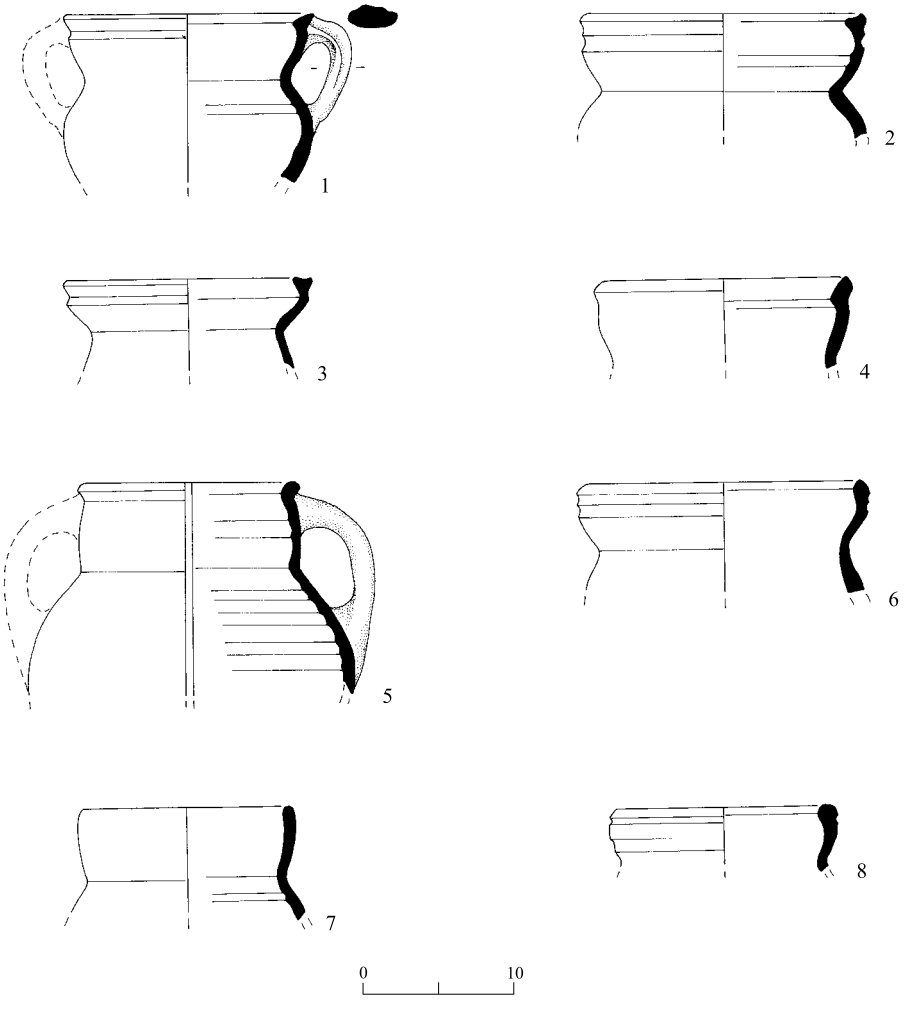

איור 47. כלי חרס לא מזוגגים, עשויים באבניים, קנקניות רחבות־צוואר: טיפוס 1 (1–4), טיפוס 2 (5–8).

מס׳	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	פני שטח			טין חום־כתום גס, מעורב בגריסים לבנים וחומים, ליבה אפורה
2	205/a	2051	II	טין חום, גריסים לבנים, ליבה אפורה
3	232	2557/2	III	טין חום, גריסים לבנים, ליבה אפורה
4	205/a	2027/2	II	טין חום, גריסים לבנים, ליבה אפורה
5[i]	212	2070/2	I	טין חום, גריסים לבנים, ליבה אפורה
6	205/a	2048	II	טין חום, מעורב בגריסים לבנים, ליבה אפורה
7	266	2381	II–III	טין חום, גריסים חומים
8	242	2584	III	טין חום, מעורב בגריסים לבנים וחומים, ליבה אפורה

[i] נבדק פטרוגרפית (ר׳ Shapiro, this volume).

לפכים מטיפוס 1 (איור 48:1–7) צוואר נפוח צר בבסיסו, מתחת לשפה פשוטה וזקופה או נוטה חוצה. לפך שבאיור 48:5 שפת קרדום רחבה ושטוחה או קעורה הפונה חוצה, וידית אחת הנמשכת מהצוואר לכתף הכלי. פכים אלה דומים לטיפוס II.4.2.1 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005) ומתוארכים למאות הי״ג–הט״ו לסה״נ.

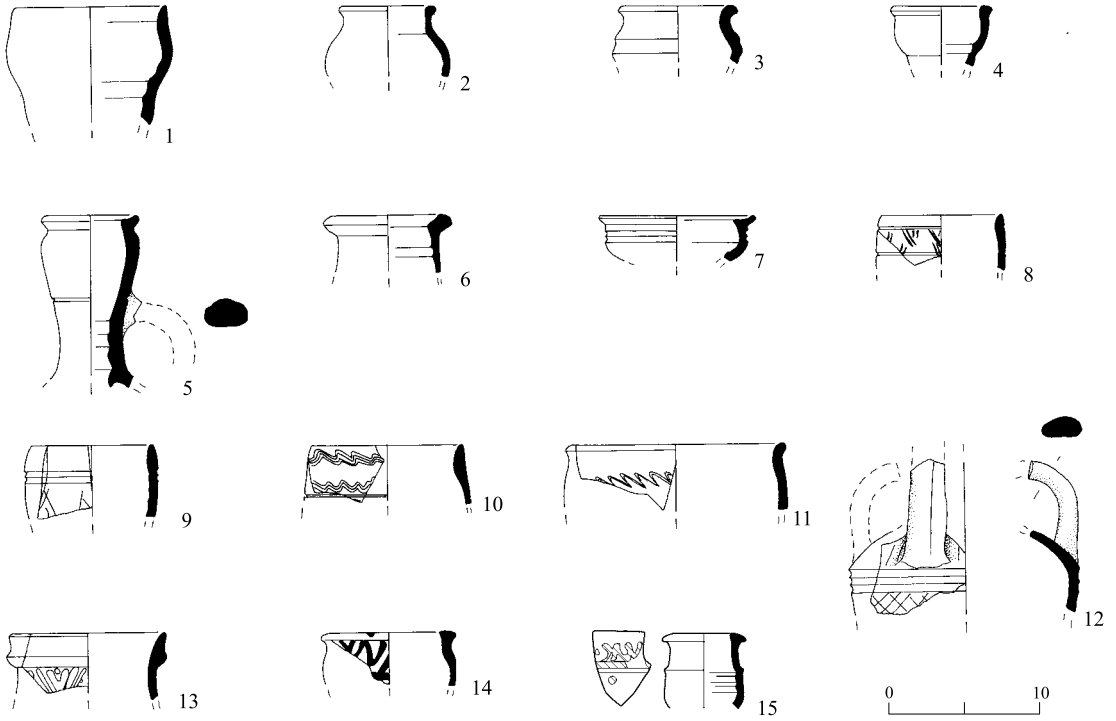

איור 48. כלי חרס לא מזוגגים, עשויים באבניים, פכים: טיפוס 1 (1–7), טיפוס 2 (8–12), טיפוס 3 (13–15).

מס׳	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	214	2190	II	טין חום־כתום
2	213	2161/3	II	טין חום־אדמדם
3	125	1109/2	II	טין חום־כתום
4	223	2463	II	טין חום־אדום, כתמים חומים כהים
5	202	2006/1	I	טין חום־אדמדם
6	244	2601/1	III	טין חום בהיר
7	223	2382/5	II	טין חום־אפור
8	231/232	2472/4	II–III	טין חום־כתום, ממורק בחוץ, עיטור בחריתה עדינה
9	266	2381	II	טין חום־אדום, עיטור בחריתה עדינה
10	230	2529	III	טין חום־אדום, עיטור בחריתה עדינה
11	230	2516/2	III	טין חום־אדום, עיטור בחריתה עדינה
12	214	2146/6	II	טין חום־אדום, עיטור בחריתה עדינה
13	212	2119/1	I	טין חום־אדום, עיטור בצבע חום
14	242	2591/3	III	טין חום־אדום, עיטור בצבע שחור
15	266	2381	II	טין חום־אדום, עיטור בצבע אדום

לפכים מטיפוס 2 (איור 48:8–12) צוואר נפוח ודופן דקה. על הצוואר ועל הכתף עיטור בחריתה עדינה של רצועות של קווים גליים, מצטלבים או מקבילים.

לפכים מטיפוס 3 (איור 48:13–15) צוואר נפוח, שפה מחודדת או שפת קרדום ודופן עבה. מתחת לשפה יש עיטור בצביעה בדגמים פשוטים של פסים בצבע חום, שחור או חום־אדום.

הפכים מטיפוס 4 (איור 49) אינם אחידים בצורתם, אך יש להם מאפיינים משותפים: צוואר גבוה וצר (איור 49:1), ורכס בולט מתחת לשפה (איור 49:2–4) או באמצעו (איור 49:5). השפיות מגוונות: לחלקם שפה מעובה, פשוטה וזקורה (איור 49:1), ולאחרים שפה נוטה חוצה (איור 49:2–6) או מעוצבת (איור 49:7). החרס והצורה של הפך שבאיור 49:7 דומים לאלו של הקנקנים מטיפוס 6; כמו כן, מופיע עליו עיטור חרות.

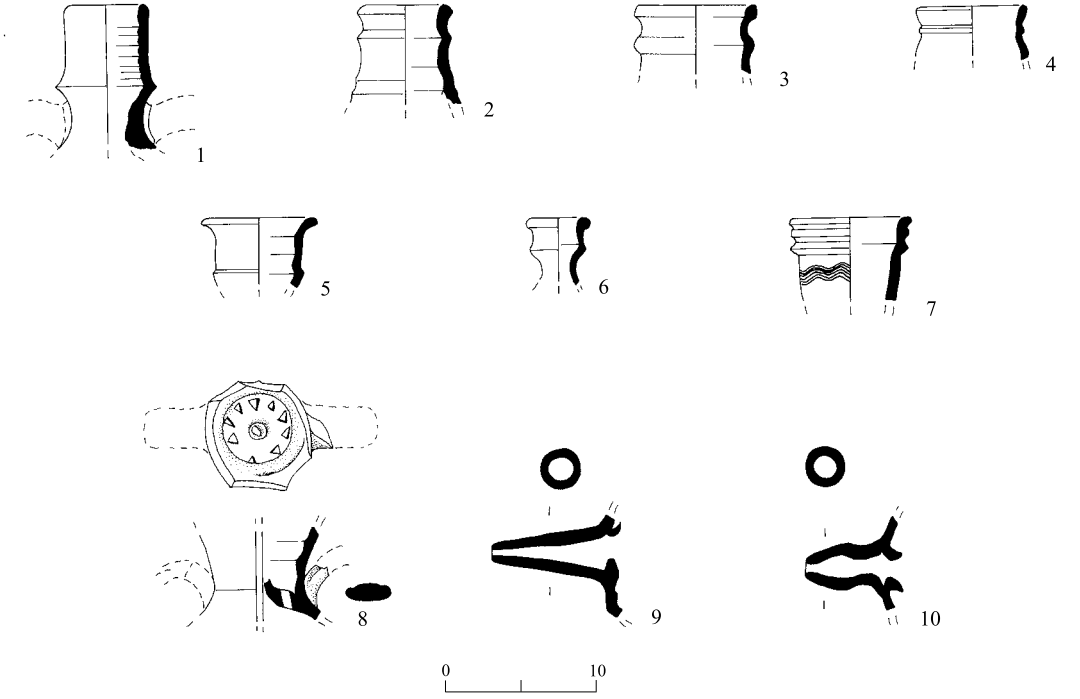

איור 49. כלי חרס לא מזוגגים, עשויים באבניים, פכים: טיפוס 4.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	פך	267	2429	III	טין חום־כתום
2[i]	פך	125	1106/3	II	טין חום־כתום
3	פך	202	2006/3	I	טין חום־כתום
4	פך	113	1078/1	I–II	טין חום־כתום
5	פך	220	2281	II	טין חום־כתום
6	פך	215	2161/2	III	טין חום־כתום
7	פך	224	2359/2	II	טין חום־כתום
8	מסננת	205/a	2053/1	II	טין חום־אדום
9	זרבובית	239	2602/a/1	III	טין חום, כתמים כהים
10	זרבובית	113	1084/2	I–II	טין חום־אדום

[i] נבדק פטרוגרפית (ר׳ Shapiro, this volume).

בבסיס הצוואר של הפך (או הצפחת) שבאיור 49:1 נראה מיקום הידיות, ואילו שאר הפריטים שבורים מעל בסיס הצוואר, ולכן מיקום הידיות בהם אינו ידוע. הפך שבאיור 49:2 נדגם במחקר הפטרוגרפי והסתבר שהוא שייך לקבוצת הרנדזינה שיוצרה כפי הנראה בצפת או בסביבתה הקרובה (ר׳ Shapiro, this volume). לכמה פכים מסננת בבסיס הצוואר (איור 49:8) וזרבובית על הכתף (איור 49:9, 10). משום שלא נמצאו פריטים שלמים, אין אפשרות לקבוע זיקה בין מרכיבים אלה לאופן עיצוב השפה והצוואר.

פכיות (איור 50:1–5). הפכיות נבדלות מהפכים בכך שהן קטנות מהם וצווארן קצר. לעתים מופיעות ידית אחת או שתיים, ועל פי רוב החרס כתום. בשל מיעוט הפכיות שנמצאו, אי אפשר לחלקן לטיפוסי משנה, אף שצורתן אינה אחידה. להלן תיאורן של חמש פכיות שונות זו מזו: לפכית שבאיור 50:1 גוף כדורי ודופן דקה, צוואר צר, קצה ידית אוזן אחת על כתף הכלי ובסיס טבעת, ועל הכתף עיטור של שתי קבוצות קווים אופקיים וביניהן קבוצה של קווים גליים, שנחרתו במסרק שלו תשע שיניים; לפכית שבאיור 50:2 גוף אגסי ודופן דקה, שפה פשוטה נוטה חוצה, צוואר רחב וידית הנמשכת מתחת לשפה עד אמצע גוף הכלי (לא ברור אם הייתה ידית נוספת); לפכית שבאיור 50:3 גוף כדורי ודופן דקה, שפה שטוחה נוטה חוצה ושתי ידיות סרט דבוקות לגוף; ולפכיות שבאיור 50:4, 5 גוף אגסי ומצולע ודופן עבה, שפה נוטה חוצה, צוואר צר ובסיס דיסק.

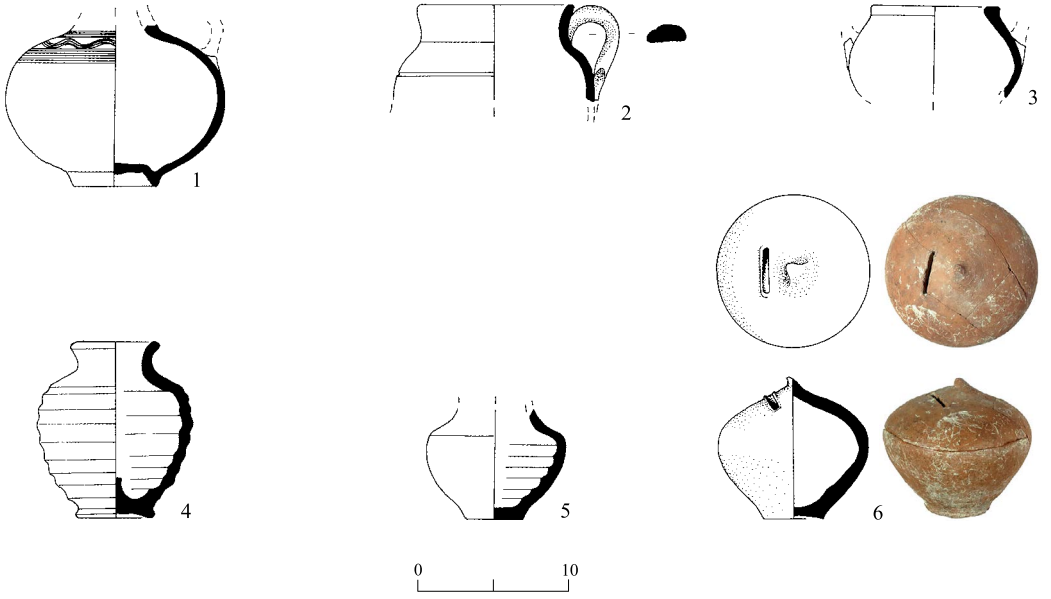

איור 50. כלי חרס לא מזוגגים, עשויים באבניים, פכיות (1–5) וקופת חיסכון (6).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	פכית	117	1093	II	טין חום־כתום
2	פכית	117	1100	II	טין חום־כתום
3	פכית	242	2612/3	III	טין חום־כתום
4	פכית	267	2427	III	טין אדום, גריסים לבנים, ליבה אפורה
5	פכית	207	2069/6	I	טין אדום, גריסים לבנים, ליבה אפורה
6	קופה	254	2634	III	טין חום־כתום

קופת חיסכון (איור 50:6). לכלי גוף כדורי ובסיס שטוח. הקופה סגורה בחלקה העליון, ובראשה חריץ שנעשה בעת שהחומר היה קשה כעור. היא נמצאה שבורה על רצפה 262 במבנה B4–5 (שכבה III), ובה מטבעות כסף (ר׳ Kool and Berman, this volume). שתי קופות חיסכון מטיפוס זה נמצאו בעכו (Stern 2012: Pl. 4.11:11, 12).

פכים וצפחות מטין צלהב (Buff Ware; איור 51). בקבוצה זו פכים וצפחות שלהם חרס בהיר בגוונים של אפור־ירקרק או צלהב (Buff Ware). הובחנו שלוש קבוצות (1–3) שהוגדרו על פי מאפיינים טכנולוגיים.

בקבוצה 1 (איור 51:1–4) פכים וצפחת שיוצרו מטין מפולם, ולהם דופן דקה ועדינה. צוואר גבוה, השפה פשוטה (איור 51:1, 2). לעתים מופיעות ידיות אוזן קטנות בבסיס הצוואר של הצפחות (איור 51:3), או חדק (איור 51:4) בחלק הרחב של גוף הכלי. הפכים מעוטרים בדיקור ובחריתה בדגמים גיאומטריים. כלים אלה מקבילים לטיפוס II.4.3.2 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005).

בקבוצה 2 (איור 51:5–9) צפחות ופכים שיוצרו בתבנית. לצפחת שבאיור 51:5 צוואר גבוה ונפוח, ובו רכס בולט ושתי ידיות הממוקמות בבסיס הצוואר. הפך שבאיור 51:6 מעובד גס, הדופן עבה, הגוף אגסי ומעוטר בדגם צמחי הנתון בתוך מעגלים, והבסיס טבעת. כלים אלה מקבילים לטיפוס II.4.5.1 או II.4.5.2 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005), והם מתוארכים למאות הי״ב–הי״ד לסה״נ.

בקבוצה 3 (איור 51:10–12) שברי גוף של צפחות המעוטרות בחריתה ובדיקור בטכניקת champlevé. הדגמים הצמחיים חלקים, והם מובלטים על רקע מעוטר בדיקור צפוף ותחומים בקווים חרותים (השוו לקערה שבאיור 73:1). פרט לשבר אחד שנמצא בירושלים, לא נמצאו כלים מקבוצה זו בארץ.[6] צפחות מטיפוס זה מופיעות בקטלוג של המוזיאון הלאומי בדמשק (Musée National de Damas), המציג ממצאים מהתקופה הממלוכית[7] (Abu l'Faraj al-Ush 1961–1962: Figs. 11; 12:35–58). הימצאותם של כלים נדירים אלה בצפת מעידה על חשיבותה כעיר מחוז מרכזית לצד ירושלים.

כלים מחופים ומצוירים (איור 52). בקבוצה זו מגוון כלים: קערות פתוחות שלהן שפה פשוטה (איור 52:1) או שפת מדף (איור 52:2) ובסיס טבעת נמוך (איור 52:3); פכים (איור 52:4–6) שלהם כנראה זרבובית בכתף הכלי (איור 52:7); ופכית (איור 52:8). כלים אלה מתאפיינים בחרס חום בהיר ובחיפוי לבן או לבנבן המכסה את הכלי בכל מקום שבו מופיע עיטור צבוע, גם בתחתית הבסיס (איור 52:6). העיטור החום נעשה במשיחת מכחול בדגמים של פסים מצטלבים, גליים או צמחיים, שהוספו ביניהם כתמים ירקרקים של זיגוג. כלים מטיפוס זה נמצאו בחפירות בצפון הארץ: במצודת צפת, בח׳ירבת דנעילה, בזוק אל־פוקאני שבצפון עמק החולה ובגולן, ולדעת שטרן הם מתוארכים לסוף התקופה הממלוכית ולראשית התקופה העות׳מאנית (המאות הט״ו–הי״ז לסה״נ) (Stern 2014:90–93).

בחפירה נמצאו 21 שברים מטיפוס זה: 8 שברים נמצאו בשכבה III (שלושה מהם מאוחרים להרס השכבה); 9 משכבה II, 1 משכבות I–II ו־3 משכבה I. לפיכך, נראה שכלים אלה היו בשימוש כבר בתקופה שלפני הרס השכונה, דהיינו בסוף המאה הי״ד ובראשית המאה הט״ו, בשונה ממסקנותיה של שטרן. שמונה שברים נדגמו במחקר הפטרוגרפי (איור 52:1–8; ר׳ Shapiro, thIs volume),[8] והוברר שכולם יוצרו מטין שמקורו בקרטיקון התחתון, החשוף בדרום לבנון ובמורדות החרמון.

---

[6] תודה למרים אבישר על הזיהוי ועל המידע.

[7] נמסר על ידי מרים אבישר.

[8] בדגימה של הפריט שבאיור 52:6 נצפתה שרפת יתר שלא אפשרה להגדיר את ההרכב הפטרוגרפי (ר׳ Shapiro, this volume).

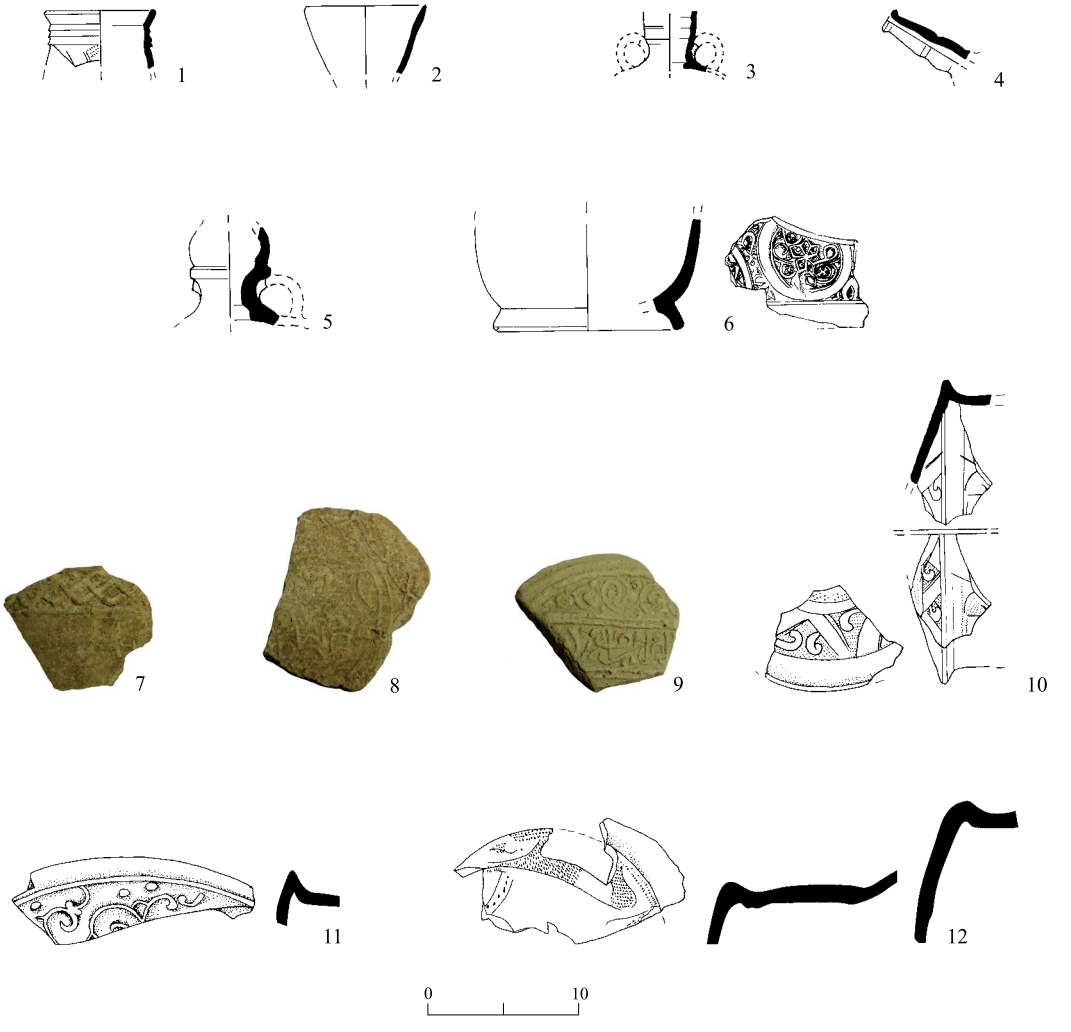

איור 51. כלי חרס לא מזוגגים, עשויים באבניים מטין צלהב (Buff Ware), פכים (1–6) וצפחות (7–12).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	פך	231	2557	II	טין צלהב מנופה היטב
2	פך	214	2176/3	II	טין צלהב מנופה היטב
3	צוואר פך	פני שטח			טין צלהב מנופה
4	זרבובית	221/3	2296/b/1	III	טין לבנבן/צלהב
5	צפחת	239	2556/1	III	טין לבנבן/צלהב
6	פך	221	2278	III	טין צלהב
7	צפחת	236	2579/2	III	טין צלהב
8	צפחת	207	2069/2	I	טין צלהב
9	צפחת	221/1		III	טין צלהב
10	צפחת	213	2436/3	II	טין צלהב מנופה
11	צפחת	214	2146/1	II	טין צלהב מנופה היטב
12	צפחת	230	2690/1	III	טין ורדרד בהיר, בחוץ צלהב, סימני אבניים

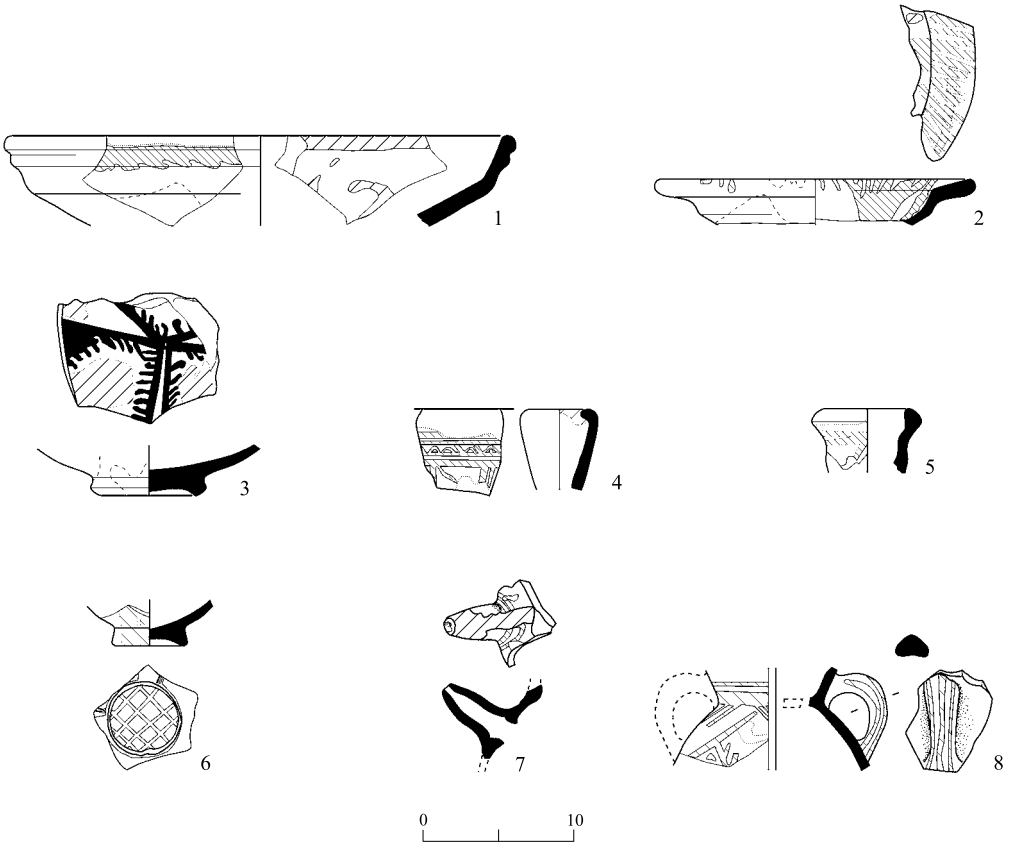

איור 52. כלי חרס לא מזוגגים, עשויים באבניים, מחופים ומצוירים.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
[i]1	קערה	211	2191/5	II	טין חום בהיר, חיפוי לבן בפנים ושליש עליון בדופן החיצונית, עיטור פסים בחום על השפה ומתחתיה בדופן החיצונית ובתוך הכלי, כתמים של זיגוג ירקרק בתוך הכלי ועל השפה
[i]2	קערה	117	1090	II	טין חום בהיר, חיפוי לבן בפנים על השפה בחוץ ובפנים, עיטור פסים בצבע חום בכיוונים שונים על השפה ובתוך הקערה, כתמים של זיגוג ירקרק בתוך הכלי
[i]3	קערה	101	1003/1	I	טין חום בהיר, חיפוי לבן בחוץ ובפנים למעט בבסיס, עיטור בצבע חום, כתמי זיגוג ירקרק בתוך הכלי
[i]4	פך	232	2533/1	II–III	טין חום בהיר, חיפוי לבן בחוץ ובפנים בצוואר הפך, עיטור פסים בצבע חום, זיגוג ירקרק על השפה וכתמים על גוף הכלי
[i]5	פך	113	1084/1	I–II	טין חום־כתום, חיפוי לבן בחוץ ובפנים בצוואר הפך, עיטור פסים בצבע חום מתחת לשפה בדופן החיצונית וזיגוג ירקרק על השפה
[i]6	פכית	221/3	2330/1	III	טין חום בהיר, חיפוי לבן בחוץ ובתחתית הבסיס, עיטור בצבע חום בדגם רשת בתחתית הבסיס ופסים על גוף הכלי
[i]7	זרבובית פך	213	2206	II	טין חום בהיר, חיפוי לבנבן בדופן החיצונית, עיטור פסים בצבע חום, כתמי זיגוג ירוק כהה על הפייה ובגוף הכלי
[i]8	פכית	231/232	2530/1	II–III	טין חום בהיר, חיפוי לבן בחוץ, עיטור פסים בצבע חום על גוף הכלי ועל הידית, כתמי זיגוג ירקרק בדופן החיצונית של הכלי

[i] נבדק פטרוגרפית (ר׳ Shapiro, this volume).

סירי לילה (איור 53:1, 2). נמצאו שני שברים של סירי לילה, ולהם חרס חום־כתום שבו גריסים לבנים וליבה אפורה, בדומה לחומר שממנו עשויים מרבית כלי החרס מהחפירה שאינם מזוגגים. לסירים גוף גלילי, דופן עבה, אנכית וגבוהה, פתח רחב ושפת מדף בולטת חוצה. לסיר שבאיור 53:1 ידית מתחת לשפה, ומתחתיה חרות קו גלי שנעשה בכלי רחב. כלים דומים נמצאו בחפירות שונות בצפת (כהן תשע"ד: איור 9:11; Barbé 2014: Fig. 18:1). סיר מזוגג נמצא גם בעכו הצלבנית (Stern 2012:35, Pl. 4.5:9).

צינורות (איור 53:3, 4). שברי צינורות חרס נמצאו שלא באתרם, ובהם שני שברים מתחברים. לצינורות חרס חום־כתום הדומה לזה של הכלים שאינם מזוגגים. בכל השברים הובחנה צמידה בצד הפנימי ועל השפה, המעידה על היותם בשימוש. קוטר הפתח בקצה הרחב 17 ס"מ ובקצה הצר 15 ס"מ. הקוטר המרבי שנמדד הוא 18 ס"מ.

כלי חרס עשויים ביד (איורים 54–60)

בקבוצה זו כלים מסוגים אחדים: קערות גדולות (הרוב), קערות קטנות (מיעוט), מכסים וקנקנים. המאפיין העיקרי של הכלים העשויים ביד הוא חרס חום־אדום או חום־כתום, שבו גריסי אבן וקש, וצריפה ירודה בדרך כלל, הניכרת בליבה אפורה עד שחורה. פני החרס ממורקים לעתים. כלים אלה נחלקו לטיפוסים על פי הגודל, הצורה והעיטור.

קערות גדולות (איור 54). לכלים אלה דופן עבה, שפה פשוטה או מעובה, וחיפוי אדום. לעתים הכלים ממורקים בפנים ועל השפה, ומעוטרים בעיטורים פלסטיים.

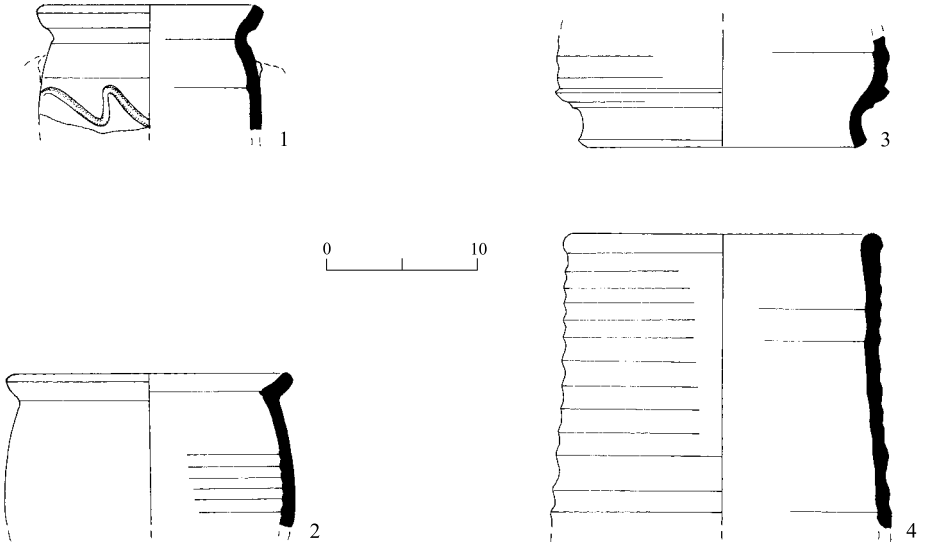

איור 53. כלי חרס לא מזוגגים, עשויים באבניים: סירי לילה (1, 2), צינורות (3, 4).

מס'	הכלי	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	סיר לילה	221/3	2296/b	III	טין חום־כתום, גריסים לבנים
2	סיר לילה	219	2443/1	III	טין חום־כתום, גריסים חומים
3	צינור	236	2575/2	II–III	טין חום־כתום, גריסים לבנים
4	צינור	236	2575/1	II–III	טין חום־כתום, גריסים לבנים

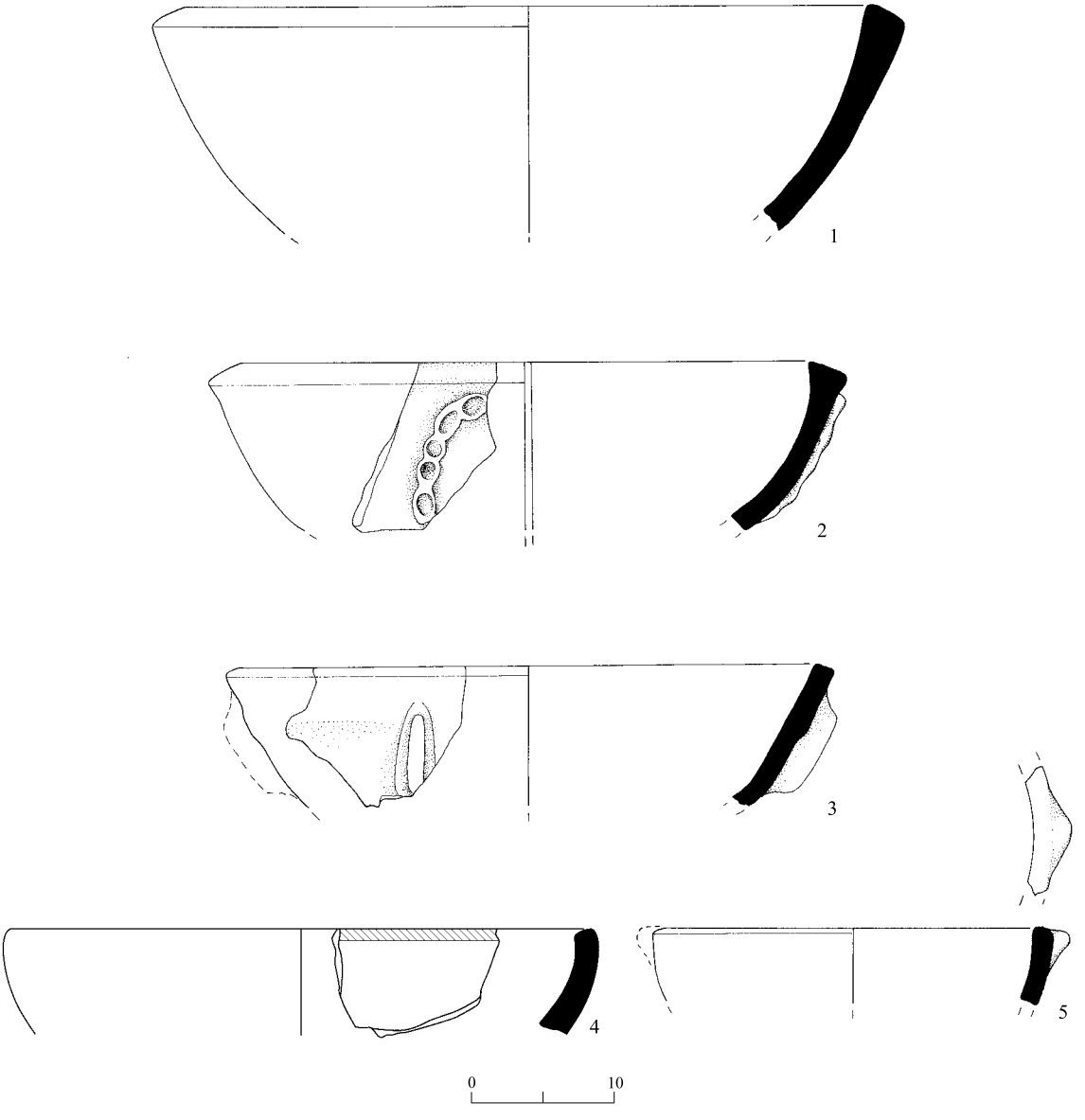

איור 54. כלי חרס עשויים ביד, קערות גדולות.

מס׳	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	231/232	2534	III	טין חום־אדום, ליבה שחורה, חיפוי אדום ומירוק בפנים ועל השפה
2	242	2548	III	טין חום־אדום, ליבה שחורה
3	214	2164/1	II	טין חום־כתום בהיר, ליבה אפורה, גריסים וקש
4	221/2	2265/2	III	טין חום, ליבה שחורה, גריסים לבנים, חיפוי ורדרד בפנים ועל השפה, פס בצבע חום על השפה
5	242	2581/1	III	טין חום־אדמדם, ליבה שחורה, חיפוי אדום ומירוק בפנים ועל השפה

קדרות (איור 55). לקדרות שבאיור 55:1–3 דופן אנכית או נוטה מעט פנימה, ושפה מעובה ושטוחה (איור 55:1, 2) או פשוטה (איור 55:3). יש עליהן עיטור בהון דמוי פרסה (איור 55:2) או ברצועה אופקית מתחת לשפה (איור 55:3). נראה שיש לשייך לטיפוס זה גם את ידית הלשון המעוטרת בעיטור בהון (איור 55:4).

מכסים ובסיס (איור 55:5–8). למכסים שבאיור 55:5–7 מראה של קערה שטוחה — דפנות נטויות ושפה מחודדת — ובמרכזם ידית הרמה. חלקם מורקו (איור 55:7), ועל בסיס כמה מהם יש טביעות מחצלת יוצר (איור 55:8).

קערות קטנות (איור 56). קערות קטנות, לא מעוטרות (איור 56:1, 2), יוצרו מאותו חומר שממנו יוצרו הקערות הגדולות. הן עמוקות, דופנותיהן דקות ומעוגלות, ושפתן פשוטה. קערה מס׳ 2 ממורקת בפנים. קערה מס׳ 3 מחופה בחיפוי לבנבן ומעוטרת בצד החיצון, מתחת לשפה, בפסים גליים, אנכיים, בצבע חום.

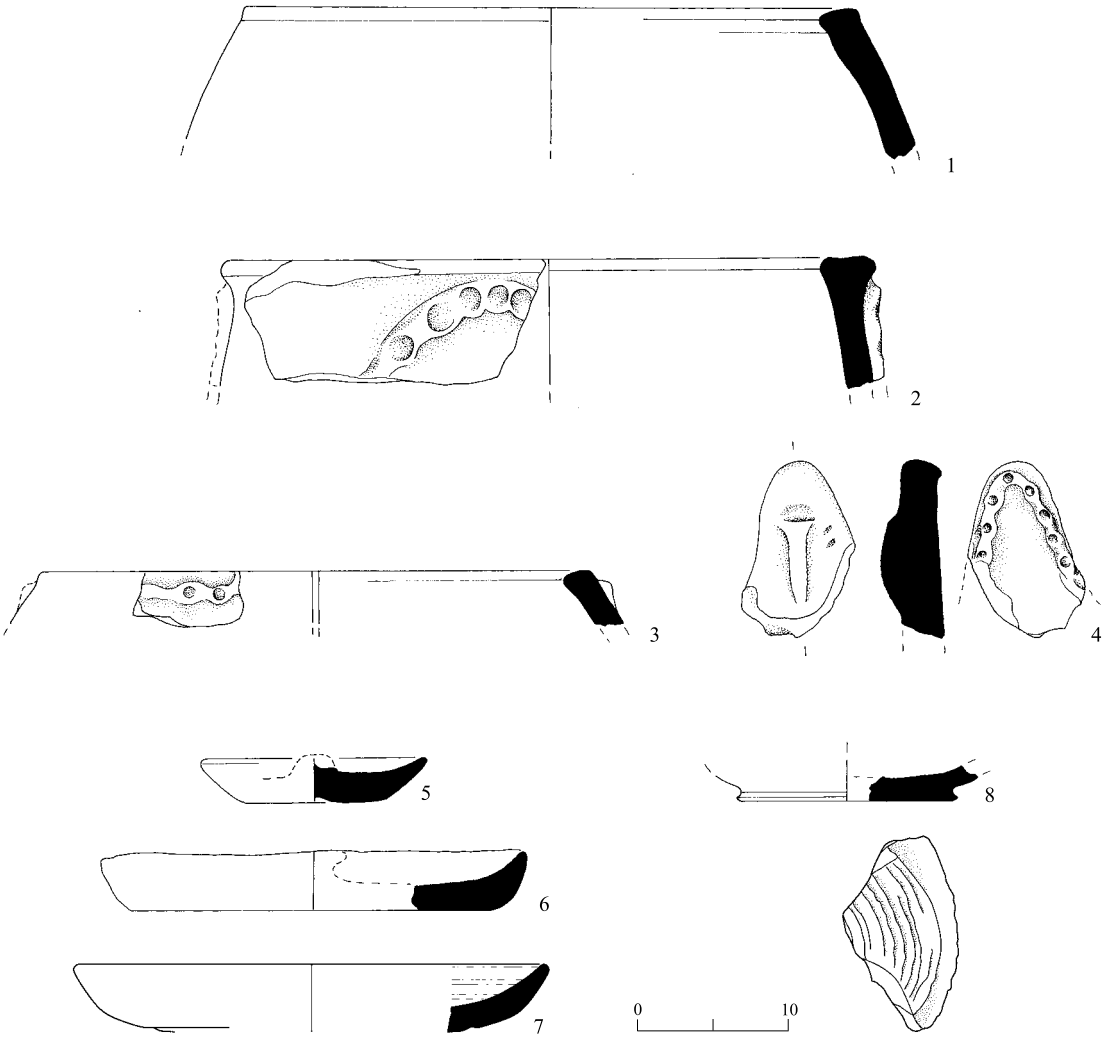

איור 55. כלי חרס עשויים ביד: קדרות (1–3), ידית סל (4), מכסים (5–7).

◀ איור 55

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	קדרה	230	2540/a	III	טין חום־אדמדם, ליבה שחורה, חיפוי אדום ומירוק בפנים ועל השפה
2	קדרה	214	2193	II	טין חום־אדמדם, ליבה שחורה, חיפוי אדום ומירוק בפנים ועל השפה
3	קדרה	267	2423	III	טין חום־אדמדם, ליבה שחורה, ממורק בפנים
4	ידית סל	266	2386/1	II–III	טין חום־אדמדם, ליבה שחורה
5	מכסה	220	2281	II	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים, מעורב בקש, ליבה אפורה
6	מכסה	205/a	2027/1	II	טין חום, ליבה שחורה
7	מכסה	212	2070/4	I	טין חום־אדמדם, ליבה שחורה, מירוק אדום בפנים הכלי
8	בסיס קדרה	231/232	2472/5	II	טין חום, ליבה שחורה

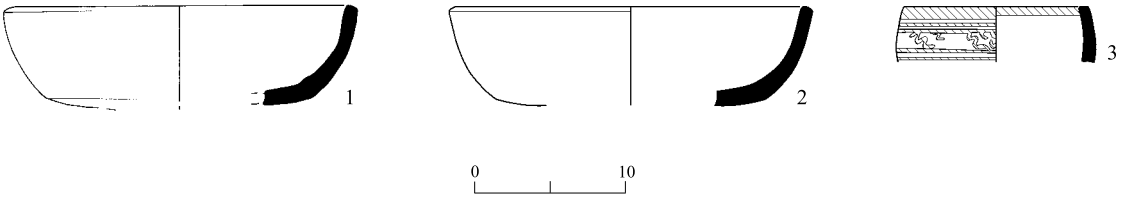

איור 56. כלי חרס עשויים ביד, קערות קטנות, לא מעוטרות (1, 2), קערית מצוירת (3).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	קערה	221/3		III	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים
2	קערה	221/2	2265/1	III	טין חום בהיר, ליבה אפורה, גריסים לבנים, דופן דקה, מירוק בפנים
3	קערית	215	2188/1	III	טין חום, חיפוי לבנבן בחוץ, עיטור בצבע חום כהה בחוץ ועל השפה

קערית זו שייכת לטיפוס II.1.4.2 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005:88, Fig. 38:6–10), והיא היחידה מטיפוס זה שנתגלתה באזור צפת (Frankel et al. 2001: Pl. 38).

קנקנים מעוטרים בצבע (איור 57). לקנקן שבאיור 57:1 צוואר גבוה ומתרחב חוצה ושפה פשוטה נוטה חוצה. הקנקן מעוטר בפסים בצבע לבן על הצוואר, הידית והגוף. הקנקן שבאיור 57:2 גדול ממנו, צווארו גבוה ורחב, נוטה חוצה, ושתי ידיות נמשכות מתחת לשפה לכתף הכלי. הקנקן מחופה בחיפוי לבנבן עבה, ומעוטר בצפיפות בפסים בצבע חום במגוון של דגמים התחומים במעוינים ובמלבנים. הקנקן נמצא בלוקוס 252, צמוד ליסוד קיר 227 שמדרום למבנה B4–5, מתחת לרצפה 270 (תכנית 2: חתך 3–3), ולכן נראה שיש לשייכו לשלב שלפני בניית המבנה, בראשית ימיה של שכבה III. יש לציין שמעטים הקנקנים מטיפוס זה שנמצאו בחפירות.

איור 57. כלי חרס עשויים ביד, קנקנים מעוטרים בצבע.

◀ איור 57

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	קנקן	41	103	IV	טין גס בצבע חום, גריסים אפורים ומעט לבנים, מעוטר בפסים בצבע לבן
2	קנקן	252	2635	III–IV	טין חום־כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים, חיפוי לבן בחוץ ובפנים, עיטור פסים בצבע חום

קנקנים עשויים ביד, מחופים לבן ומעוטרים בדגמים גיאומטריים בצבע חום, נמנים עם טיפוס II.4.4 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005). הם מתוארכים מסוף המאה הי״ב לסה״נ בקירוב עד התקופה העות׳מאנית, ונפוצים בתקופה הממלוכית בארץ, בעבר הירדן ובסוריה, בעיקר ביישובים כפריים.

מחבתות (איור 58). למחבתות תחתית רחבה ושטוחה, ודופנותיהן זקופות ונוטות מעט חוצה. נראה שהכלים השטוחים שימשו לטיגון, ואילו הכלים העמוקים שימשו לבישול. הובחנו שלושה טיפוסים של מחבתות (1–3).

המחבתות מטיפוס 1 (איור 58:1–6) מהוות את הקבוצה הגדולה. הטיפוס מתאפיין בזיגוג בפנים הכלי, על השפה ועל הידית, ובדופן חיצונית מוחלקת. למרבית המחבתות מטיפוס זה דופן נטויה, מעט מעוגלת (איור 58:1–5) או מזווה (איור 58:6), שפה מעובה נוטה חוצה, ידיות סרט אופקיות הצמודות לגוף ונמשכות מעלה עד מתחת לשפה, ובסיס שטוח. אבישר ושטרן משייכות מחבתות כגון אלה לטיפוס II.2.3.4, המתוארך למאות הי״ד–הט״ו לסה״נ, ואף מאוחר יותר (Avissar and Stern 2005). רוב המחבתות נמצאו בשכבות II ו־I. פריט אחד שנדגם במחקר הפטרוגרפי (איור 58:2; ר׳ Shapiro, this volume) שייך לקבוצת הקרטיקון התחתון, כנראה מאזור דרום לבנון ומורדות החרמון.

טיפוס 2 (איור 58:7–10) נבדל מטיפוס 1 בתוספת של ידית ארוכה, מעובה, חלולה ומחודדת בקצה; הקצה עוטר לעתים בחריצים מעגליים, וכמה מהמחבתות (איור 58:8, 10) מזוגגות בצבע חום בפנים הכלי, על השפה וחלקית על הידית. מחבתות מטיפוס זה נמצאו רק בשכבות I–II, ולא בשכבה III. טיפוס זה נמצא במכלולים ממלוכיים באתרים אחדים שלא פורסמו, אך הוא נפוץ פחות מטיפוס 1 (עדנה שטרן, מידע בעל פה).

לטיפוס 3 (איור 58:11, 12) דופן דקה, מזווה בחלקה התחתון, ועל השפה חריץ עמוק. מחבתות אלה משויכות לטיפוס II.2.3.5 של אבישר ושטרן, המתוארך מסוף המאה הי״ג עד סוף המאה הי״ד (Avissar and Stern 2005).

סירי בישול (איורים 59, 60). לסירים חרס חום־כתום, אדום או אפור, שבו גריסים לבנים קטנים. פריט אחד שנדגם במחקר הפטרוגרפי (איור 59:6; ר׳ Shapiro, this volume) שייך לקבוצת הקרטיקון התחתון, שנוצרה כנראה באזור דרום הלבנון ומורדות החרמון. הסירים מתאפיינים בגוף כדורי, מצולע, לרוב ללא צוואר, ובידיות סרט אופקיות הצמודות לדופן הכלי. הם נחלקים לחמישה טיפוסים (1–5) על פי עיצוב השפה והצוואר.

לטיפוס 1 (איור 59:1, 2) שפה קצרה ופסוקה, דופן דקה ועליה צילוע המופיע בחלק הרחב של גוף הכלי ומטה. אבישר ושטרן משייכות סירים אלה לטיפוס II.2.1.2, המתוארך למחצית השנייה של המאה הי״ב – ראשית המאה הי״ג לסה״נ (Avissar and Stern 2005). סירים כאלה, שלהם ידיות סרט, מוכרים מאתרים ברחבי הארץ (עדנה שטרן, מידע בעל פה); לשברים מאל־וותה אין ידיות.

לטיפוס 2 (איור 59:3, 4) דופן עבה ושפה מעוצבת. לסיר שבאיור 59:3 שפה קעורה, ולזה שבאיור 59:4 שפה עבה וקעורה, ובה נקבים שנועדו כנראה לוויסות אדי הבישול. מרבית הסירים מטיפוס זה נמצאו בשכבה II. לא נמצאו מקבילות לטיפוס זה.

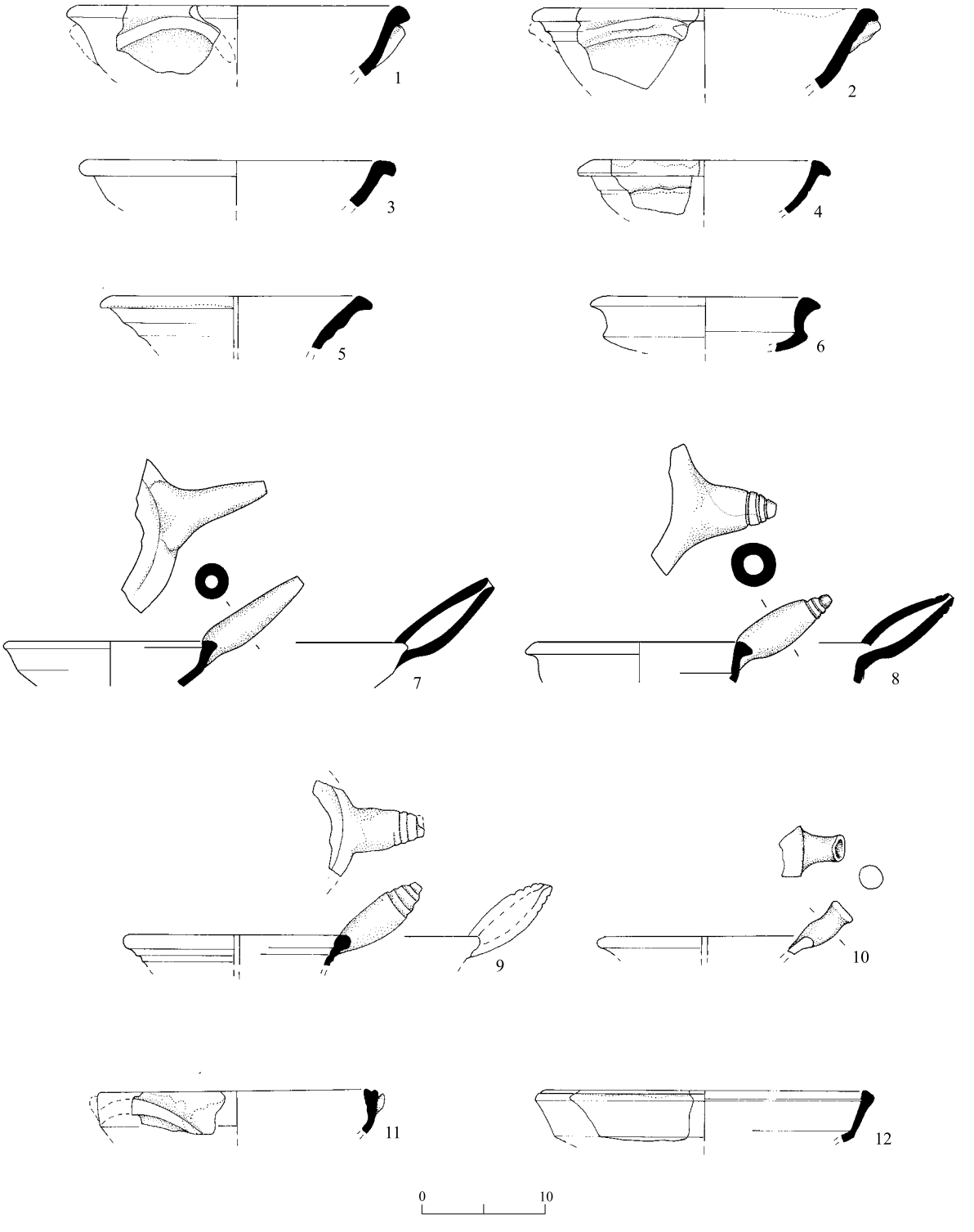

איור 58. כלי בישול, מחבתות, טיפוס 1 (1–6), טיפוס 2 (7–10), טיפוס 3 (11, 12).

◀ איור 58

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	מחבת	117	1099/7	II	טין חום־כתום, זיגוג חום בפנים, גריסים חומים
2[i]	מחבת	203	2067/2	I	טין חום־כתום, בהיר, זיגוג חום בפנים, גריסים חומים
3	מחבת	114	1098/1	III	טין חום בהיר, כתמים קטנים של זיגוג חום בתחתית הכלי, גריסים לבנים
4	מחבת	203	2032/2	I	טין חום, זיגוג חום בפנים וחלקית על השפה, ובחלק התחתון בדופן החיצונית, גריסים לבנים
5	מחבת	223	2382/1	II	טין חום בהיר, זיגוג צהוב בפנים ועל השפה, וחום בתחתית, גריסים חומים
6	מחבת	212	2093/2	I	טין חום־כתום, זיגוג חום צהוב בפנים ועל השפה, גריסים חומים
7	מחבת		פני שטח		טין חום בהיר, ללא זיגוג, גריסים חומים
8	מחבת	266	2403/1	II	טין חום בהיר, זיגוג חום בפנים וחלקית על הידית, גריסים חומים
9	ידית	202	2008/6	I	טין חום בהיר, זיגוג חום צהוב בפנים ועל השפה, גריסים חומים
10	ידית	213	2339/1	II	טין חום־כתום, זיגוג חום בפנים ובחוץ, כתמים של זיגוג ירוק על הידית, גריסים חומים
11	מחבת	231/232	2571/1	II	טין חום־כתום, זיגוג חום בפנים ועל השפה, גריסים חומים
12	מחבת	211	2157/2	II	טין חום־כתום, זיגוג חום בפנים ועל השפה, גריסים לבנים

[i] נבדק פטרוגרפית (ר׳ Shapiro, this volume).

איור 59 ▶

מס׳	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	117	1093/1	II	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים
2	217	2079/1	III	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים
3	228	2474/2	I	טין חום־כתום, שרידי פיח על הדופן החיצונית, כתמי זיגוג חום על השפה, גריסים חומים
4	231	2557	II–III	טין חום כהה עם גריסים לבנים, ליבה אפורה ושלושה נקבים בשפה
5	215	2162/1	III	טין חום־כתום, מחוספס, כתמים ונזילות של זיגוג חום על השפה ובפנים הכלי, גריסים גדולים חומים
6[i]	205/a	2051	II	טין חום־כתום, מחוספס, כתמי זיגוג בחוץ, גריסים גדולים אפורים ולבנים
7	202	2002/2	I	טין חום־כתום, מחוספס, כתמים של זיגוג חום בתחתית הכלי, מעט גריסים גדולים אפורים וחומים
8	205/a	2027	II	טין חום־כתום, בהיר, מחוספס, זיגוג חום בתחתית, גריסים אפורים
9	242	2584	III	טין חום־כתום, מחוספס, גריסים חומים
10	212	2074	I	טין חום־כתום
11	214	2190	II	טין חום־כתום, גריסים, זיגוג חום על השפה ובתוך הכלי, גריסים לבנים וחומים
12	פנ״ש	2005/8		טין חום־כתום

[i] נבדק פטרוגרפית (ר׳ Shapiro, this volume).

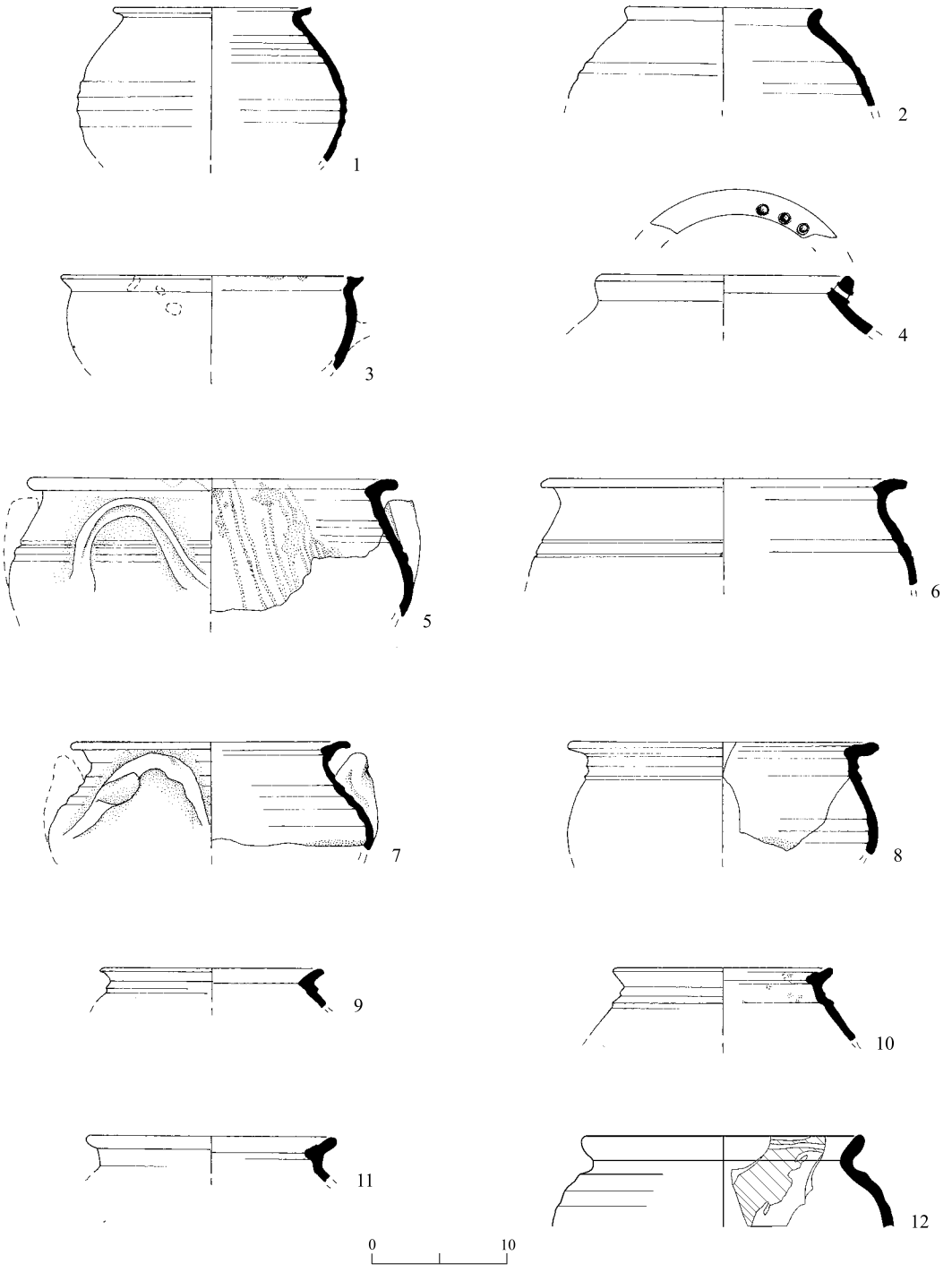

איור 59. כלי בישול, סירים: טיפוס 1 (1, 2), טיפוס 2 (3, 4), טיפוס 3 (5–12).

קבוצה גדולה של סירים משויכת לטיפוס 3 (איור 59:5–12), המתאפיין בחרס חום בהיר או חום־כתום, מעורב בגריסים, ובזיגוג חום בפנים הכלי ובתחתיתו, ולעתים גם על השפה. לסירים אלה צילוע מדורג בחלק העליון עד בסיס הידית. המאפיין העיקרי של טיפוס זה הוא שפת מדף רחבה, שקצה הפנימי מעוגל ובולט מעט, כנראה כדי לקלוט מכסה (איור 60:1, 2). בדרך כלל, השפה אופקית והצוואר קצר (איור 59:5–8), ולפעמים השפה משופעת חוצה ואין צוואר (איור 59:9–12). ידית סרט אופקית משוכה מעלה עד מתחת לשפת הכלי (איור 59:5, 7). סירים אלה מופיעים בשכבה III ובכמות רבה בשכבה II, והם משויכים לטיפוס II.2.1.5 של אבישר ושטרן, המתוארך למאה הי״ד וכנראה גם למאה הט״ו לסה״נ (Avissar and Stern 2005).

טיפוס 4 (איור 60:3) עשוי מחרס חולי בצבע חום־אדום, ובו גריסים גדולים, אפורים. הגוף כדורי, הדופן עבה, וידית סרט רחבה צמודה לגוף הכלי ונמשכת מעלה עד מתחת לשפה. השפה רחבה ומקופלת חוצה. סירים מטיפוס זה נמצאו בכמות רבה; לא נמצאו להם מקבילות.

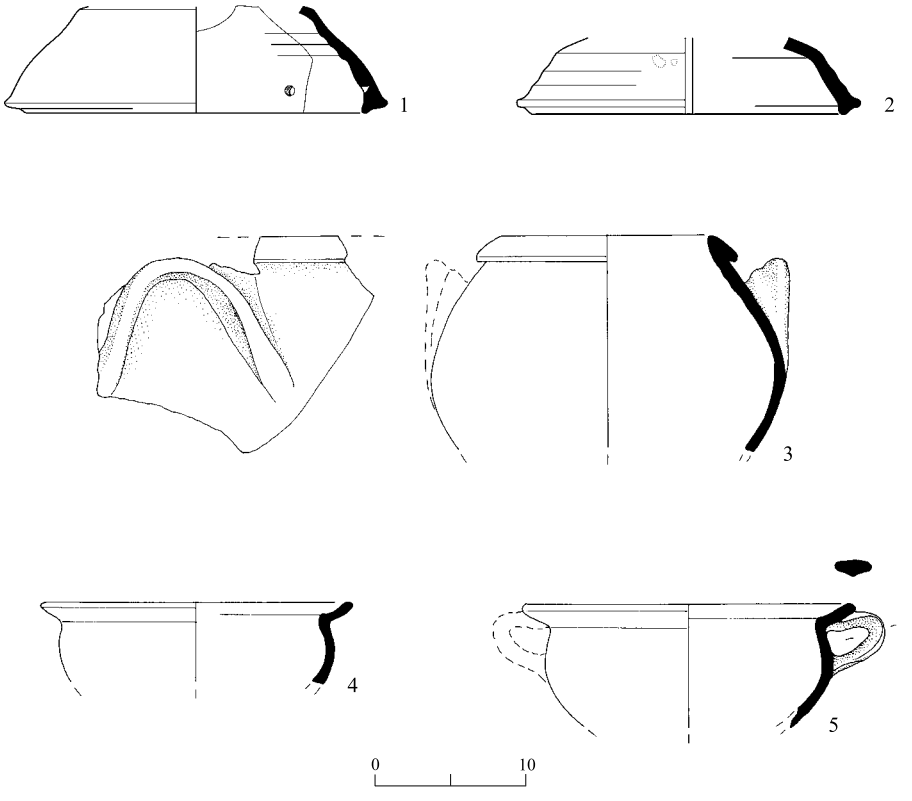

איור 60. כלי בישול, מכסים (1, 2), סיר טיפוס 4 (3), קדרות (4, 5).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	מכסה	117	1100/2	II	טין חום, כתמים שחורים (פיח)
2	מכסה	פני שטח			טין חום, כתמים שחורים (פיח)
3	סיר בישול	215	2315	III	טין חום־אדמדם, מעט גריסים גדולים ואפורים
4	קדרה	205/a	2121/2	II	טין חום־כתום מפולם
5	קדרה	244	2597	III	טין חום־כתום

לטיפוס 5 (איור 60:4, 5) משויכים כלים הדומים לסירי בישול (נספרו עם טיפוס 3), אך כיוון שהם יוצרו מחרס הדומה לזה של הקערות הגדולות והקדרות, נראה שהם שימשו קדרות בישול. החרס כתום, ובו מעט גריסים לבנים. לגוף צורה של כדור פחוס. הדופן דקה, ושפת המדף רחבה ופונה חוצה, ולעתים היא קעורה (איור 60:4). ידיות אוזן נמשכות מהשפה לכתף הכלי. לא נמצאו מקבילות לטיפוס זה.

כלי חרס מזוגגים

בקבוצה זו כלי שולחן, ובהם קערות קטנות, מעט כלים סגורים, וכן נרות, 'רימונים' ואריחים. הפריטים מתאפיינים בחרס חום־כתום ובחיפוי לבנבן שמעליו זיגוג ירוק, צהוב או שקוף. לחלקם זיגוג חד־גוני, ולחלקם נוסף עיטור בחריתה, בצביעה או בתבנית. חמישה כלים נבדקו במחקר הפטרוגרפי (איורים 61:2; 64:2, 3, 6; 65:4; ר' Shapiro, this volume), והסתבר שהם שייכים לקבוצת הקרטיקון התחתון, שמקורה בדרום הלבנון ובמורדות החרמון.

כלים מזוגגים בזיגוג חד־גוני

בקבוצה זו קערות פשוטות וכלים סגורים המזוגגים בצבע אחד, בדרך כלל ירוק.

קערות פשוטות (איורים 61; 62:1–9). זו הקבוצה הנפוצה בכלים המזוגגים. הקערות פתוחות ועמוקות, מתארן כדורי ויש להן בסיס טבעת גבוה. החיפוי והזיגוג מופיעים בפנים הכלי ובחלק העליון בצדו החיצון, שבו נראות גם נזילות של הזיגוג. לקערות מגוון דפנות ושפות (טיפוסים 1–4).

לטיפוס 1 (איור 61:1–3) דופן קעורה ושפה פשוטה, מעובה או מעוגלת, הנוטה פנימה, לעתים עם רכס מעט בולט. לטיפוס 2 (איור 61:4–8) שפה פשוטה וזקופה מעל דופן קעורה, ובסיס טבעת גבוה (בסיס חצוצרה); לקערות שבאיור 61:7, 8 שפה מעוגלת שמתחתיה חריץ. לטיפוס 3 (איור 62:1–6) דופן מזווה בשליש העליון ושפה מעובה, לעתים נוטה מעט חוצה. מתארן של קערות אלה, ובמיוחד של אלה שבאיור 62:1–3, זהה לזה של הקערות הפשוטות שלהן דופן מזווה (טיפוס 1; איור 41:1–15), ונראה שהן גרסה מזוגגת של אותן קערות. שלושת טיפוסי הקערות משויכים לטיפוס I.1.4.1 של אבישר ושטרן, המתוארך למאות הי"ג–הט"ו לסה"נ, ומאוחר יותר (Avissar and Stern 2005).

הקערות מטיפוס 4 (איור 62:7–9) פתוחות, ולהן דופן ישרה ושפת מדף שלה רכס בולט בצדה הפנימי. קערות אלה מקבילות לטיפוס I.1.3.2 של אבישר ושטרן, המתוארך למאות הי"ג–הי"ד לסה"נ (Avissar and Stern 2005).

כלים סגורים (איור 62:10, 11). בכלים הסגורים פך (איור 62:10) ופכית (איור 62:11). בדומה לקערות, לכלים אלה חרס חום־כתום, חיפוי לבן מבחוץ, זיגוג ירוק או צהוב וכתמים חומים.

קערות מזוגגות בזיגוג חד־גוני ומעוטרות

הקערות בקבוצה זו נבדלות מהקערות החד־גוניות בעיטורים שהוספו בחריתה עדינה ו/או רחבה, בצביעה או בתבנית.

קערות מעוטרות בחריתה עדינה (Fine Sgraffito; איור 63). הקערות פתוחות, ולהן דופן מתעגלת מעט פנימה, או זקופה, ובסיס טבעת. הן מעוטרות בחיפוי לבן מבפנים ועל השפה, ומבחוץ, על השליש העליון של הדופן. הזיגוג בגוונים של ירוק, חום או ירוק וצהוב. הקערות מעוטרות בחריתה עדינה, שנעשתה במכשיר שלו חוד דק: קווים חופשיים (איור 63:1), עיטורים צמחיים (איור 63:2), ציפור וקווים חופשיים (איור

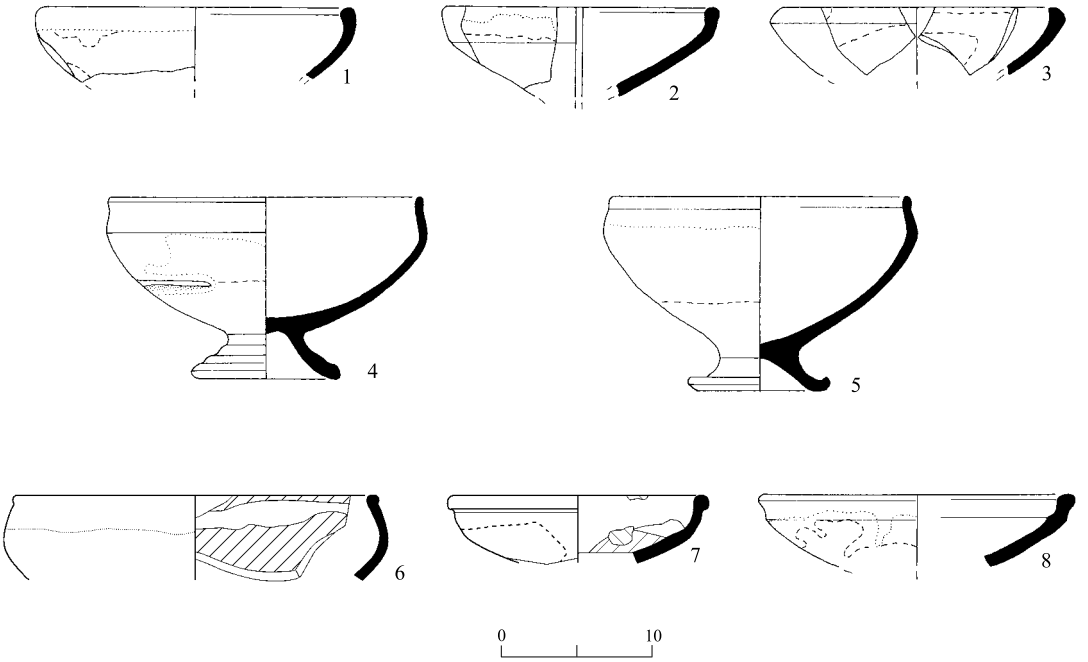

איור 61. כלי חרס מזוגגים בזיגוג חד־גוני, קערות פשוטות, טיפוס 1 (1–3), טיפוס 2 (4–8).

מס׳	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	242	2584	III	טין חום, חיפוי לבן בפנים ובחלק העליון בחוץ, זיגוג ירוק בפנים ועל השפה והחלק העליון בחוץ
2[i]	230	2549/2	III	טין חום־כתום, חיפוי לבן בפנים ובחלק העליון בחוץ, זיגוג ירוק בפנים על השפה ובחלק העליון בחוץ
3	125	1106/10	II	טין חום כהה, חיפוי לבנבן בפנים מתחת לשפה ופסים במרכז הקערה, על השפה ובחלק העליון בחוץ
4	267	2428	III	טין חום ורדרד, חיפוי לבנבן בפנים ועל החצי העליון בחוץ, זיגוג ירוק בפנים על השפה ובחלק העליון בחוץ
5	214	2193	II–III	טין חום ורדרד, חיפוי לבנבן בפנים ובחלק העליון בחוץ, זיגוג ירוק בפנים על השפה ובחלק העליון בחוץ
6	206	2053/2	I	טין חום־כתום, חיפוי לבן בפנים ובחוץ, זיגוג ירקרק וחום בפנים (לא מגיע לשפה) ועל השפה, פס ירקרק מתחת לשפה בחוץ
7	117	1097/4	II	טין חום, חיפוי לבן בפנים ובחלק העליון בחוץ עם פסים עד התחתית, זיגוג חלקי בפנים ועל השפה בצבעים צהבהב וירקרק עם כתמים חומים
8	117	1097/3	II	טין חום־כתום, חיפוי לבנבן בפנים ובחלק העליון בחוץ עם נזילות, זיגוג ירוק בפנים ובחלק העליון בחוץ

[i] נבדק פטרוגרפית (ר׳ Shapiro, this volume).

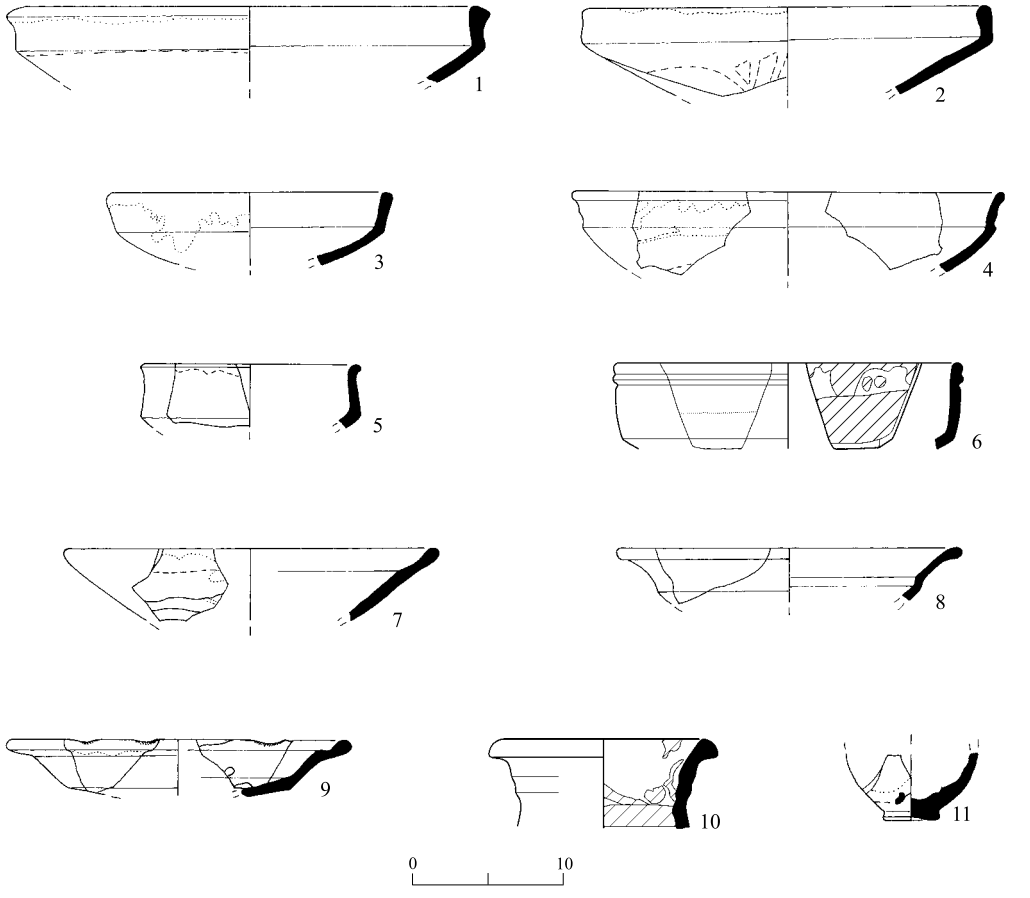

איור 62. כלי חרס מזוגגים בזיגוג חד־גוני, קערות פשוטות, טיפוס 3 (1–6), טיפוס 4 (7–9), כלים סגורים (10, 11).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	קערה	205/a	2120/1	II	טין חום־כתום, חיפוי לבן בפנים ובחצי העליון בחוץ, זיגוג ירקרק על השפה ומתחתיה מבפנים וחום בפנים, פס חום מתחת לשפה בחוץ
2	קערה	213	2134/2	II	טין חום־כתום, חיפוי לבן בפנים ובחצי העליון בחוץ עם נזילות לתחתית, זיגוג צהבהב בפנים ועל השפה
3	קערה	215	2259/1	III	טין חום, חיפוי לבן בפנים על השפה וחלק עליון דופן חיצונית, זיגוג חום בפנים על השפה ונזילות בחוץ
4	קערה	225	2483/2	I–II	טין חום־כתום, חיפוי לבן בפנים ובחוץ, זיגוג צהבהב וכתמים גדולים בחום בפנים הכלי וחום כהה על השפה וכתמים חומים בחלק העליון בחוץ
5	קערה	117	1090	II	טין חום־כתום, חיפוי לבן בפנים ועל השפה, זיגוג ירוק כהה בפנים ועל השפה
6	קערה	202	2008/3	I	טין חום־כתום, חיפוי לבנבן בפנים ובחוץ, זיגוג ירקרק בפנים ובשפה עם כתמים ירקרקים מתחת לשפה בפנים ושליש עליון בחוץ
7	קערה	214	2164/2	II	טין חום־כתום, חיפוי לבן בפנים ובחלק העליון בחוץ, זיגוג ירוק בפנים על השפה וקצת מתחתיה
8	קערה	221/2	2265	III	טין חום־כתום, חיפוי לבן בפנים ושליש עליון בחוץ, זיגוג ירוק כהה מבריק בפנים ועל השפה
9	קערה	266	2452/1	II	טין חום־כתום, חיפוי לבן בפנים ועל השפה עם מגרעות ללא חיפוי, זיגוג צהבהב בפנים הכלי ועל השפה, התזות בירוק בפנים
10	פך	225	2501/1	I–II	טין חום־כתום, חיפוי לבן בחוץ ובתוך צוואר הפך, זיגוג ירוק כהה בחוץ ועל השפה וחום בתוך צוואר הפך
11	פכית	215	2279/3	III	טין חום־כתום, חיפוי לבן בדופן החיצונית למעט הבסיס

3:63), וקווים אנכיים או אופקיים מתחת לשפה (איור 63:4, 5). קערות אלה מקבילות לטיפוס I.1.5.1 של אבישר ושטרן ונפוצות במאה הי״ג לסה״נ (Avissar and Stern 2005) ובמכלולים מהתקופה הממלוכית (עדנה שטרן, מידע בעל פה).

קערות מעוטרות בחריתה רחבה (Gouged Sgraffito; איור 64:1–4). הקערות פתוחות, ולהן בדרך כלל שפת מדף ובסיס טבעת נמוך. הן מעוטרות בחיפוי לבנבן בפנים ועל השפה, ובחוץ, על השליש העליון של הדופן, ובזיגוג מבפנים בצבע צהבהב והתזות בצבע ירקרק, ועל השפה בצבע ירוק. הקערות מעוטרות בדגמים גיאומטריים ובקווים גליים שנעשו בחריתה רחבה (Gouged Sgraffito) בעזרת מפסלת או חרט רחב, בשילוב חריתה עדינה (Fine Sgraffito). בקרקעית הקערה שבאיור 64:1 עיטור צמחי, ועל שפת המדף הרחבה של הקערה שבאיור 64:2 קווי זיגזג רחבים הנתונים בתוך מסגרת של קווים חרותים בחריתה עדינה, ובתוך הקערה חרותים קווים גליים רחבים. שפת הקערה שבאיור 64:4 מעוטרת במסגרת ובתוכה דג שקשקשיו מובלטים. קערות אלה מקבילות לטיפוס I.1.5.2 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005), והן מופיעות במאות הי״ד–הט״ו לסה״נ בסוריה ובצפון הארץ; הן נעדרות מיקנעם ומירושלים (Avissar and Stern 2005:18).

קערות מעוטרות בחריתה בדופן החיצונית (External Sgraffito; איור 64:5–9). לקערות מטיפוס זה דופן גבוהה, זקופה ומזווה, שפה פשוטה ולעתים רכס אחד או שניים מתחת לשפה. הן מעוטרות בחיפוי מבפנים על השפה ובשליש העליון בדופן החיצונית, ומזוגגות בירוק או בצהבהב. מעל הזיווי יש עיטור עדין בחריתה, שנעשה במסרק של ארבע עד תשע שיניים: פסים אנכיים (איור 64:5–7), גליים (איור 64:8) או אלכסוניים (איור 64:9), הנתונים במסגרת של קווים אופקיים. בין עיטורי המסרק בקערה שבאיור 64:7 יש תוספת של עיטור בפס עבה (Gouged) בדגם גלי. קערות אלה מקבילות לטיפוס I.1.5.3 של אבישר ושטרן, מהמאות הי״ד–הט״ו לסה״נ, ונראה שהן מאוחרות לשתי הקבוצות המעוטרות שתוארו לעיל (Avissar and Stern 2005).

קערות מעוטרות בצביעה ובחיפוי (איור 65:1–4). לקערות בסיס טבעת נמוך, והן מזוגגות בזיגוג צהוב שקוף. הקערות מעוטרות בקווים ישרים או חוצים זה את זה, שנצבעו בחיפוי לבן מתחת לזיגוג המעניק גוון חום לקערה וגוון צהוב לעיטור. מתאר הקערות, במיוחד של אלה שבאיור 65:1, 3, זהה לזה של טיפוסים 1 (איור 41:1–15) ו־3 (איור 62:1–6), ולכן נראה שהן וריאציה של אותן קערות. הקערות מקבילות לטיפוס I.1.6.1 של אבישר ושטרן, שתאריכו מהמחצית השנייה של המאה הי״ב עד התקופה הממלוכית (Avissar and Stern 2005).

קערות מיוצרות בתבנית (איור 65:5–9). הקערות שיוצרו בתבנית הן קערות פשוטות, שלהן דופן קמורה, זקופה או מזווה. השפה פשוטה, מעוגלת מעט ונוטה פנימה (איור 65:5–7), או שפת מדף קעורה, מעוטרת בלחיצות בוהן (איור 65:8). הקערות מעוטרות מבחוץ בתבליט שנוצר בתבנית, והן מזוגגות בזיגוג עבה, עשוי היטב, בצבעים בוהקים של ירוק מבפנים, וחום וצהוב מבחוץ. העיטור הפלסטי נעשה בדגם דמוי מנורה (איור 65:8), בדגם רשת של מעוינים מתחת לשפה (איור 65:5, 6), או בדגם של שתי רצועות אופקיות, שבעליונה שבהן מופיעה כתובת ברכה בערבית ובתחתונה עיטור גיאומטרי של רשת מעוינים או מלבנים אלכסוניים (איור 65:6, 7, 9). קערות אלה מקבילות לטיפוס I.1.7 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005); בירושלים הן מתוארכות לסוף המאה הי״ד לסה״נ. הן לא נמצאו במכלולים קדם־ממלוכיים, ונראה גם שלא יוצרו בתקופה העות׳מאנית.

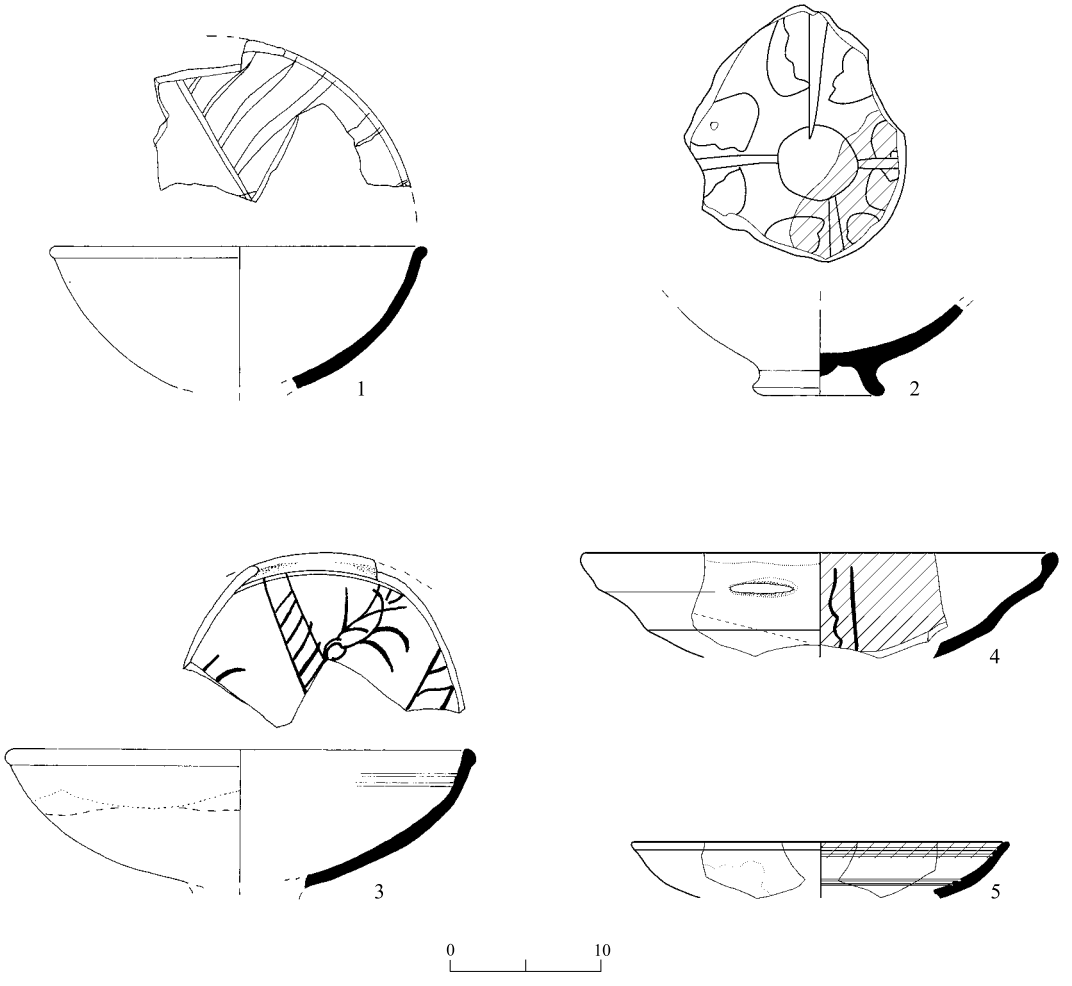

איור 63. כלי חרס מזוגגים, קערות מעוטרות בחריתה עדינה.

מס׳	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	220	2261	II	טין חום־אדמדם, חיפוי לבן בפנים ועל השפה, זיגוג צהוב כהה בפנים
2	212	2093/3	I	טין חום־כתום, חיפוי לבן בפנים, זיגוג צהבהב, כתם אפור
3	219	2418	II–III	חיפוי לבן בפנים ועל השליש העליון בחוץ, זיגוג בגוונים של ירוק
4	241	2574	II	טין חום, גריסים, חיפוי לבן בפנים ובחצי העליון בחוץ, זיגוג ירוק בפנים ועל השפה
5	225	2501/2	I–II	טין חום־אדמדם, חיפוי לבן בפנים ובשליש העליון בחוץ, זיגוג בגוונים של ירוק

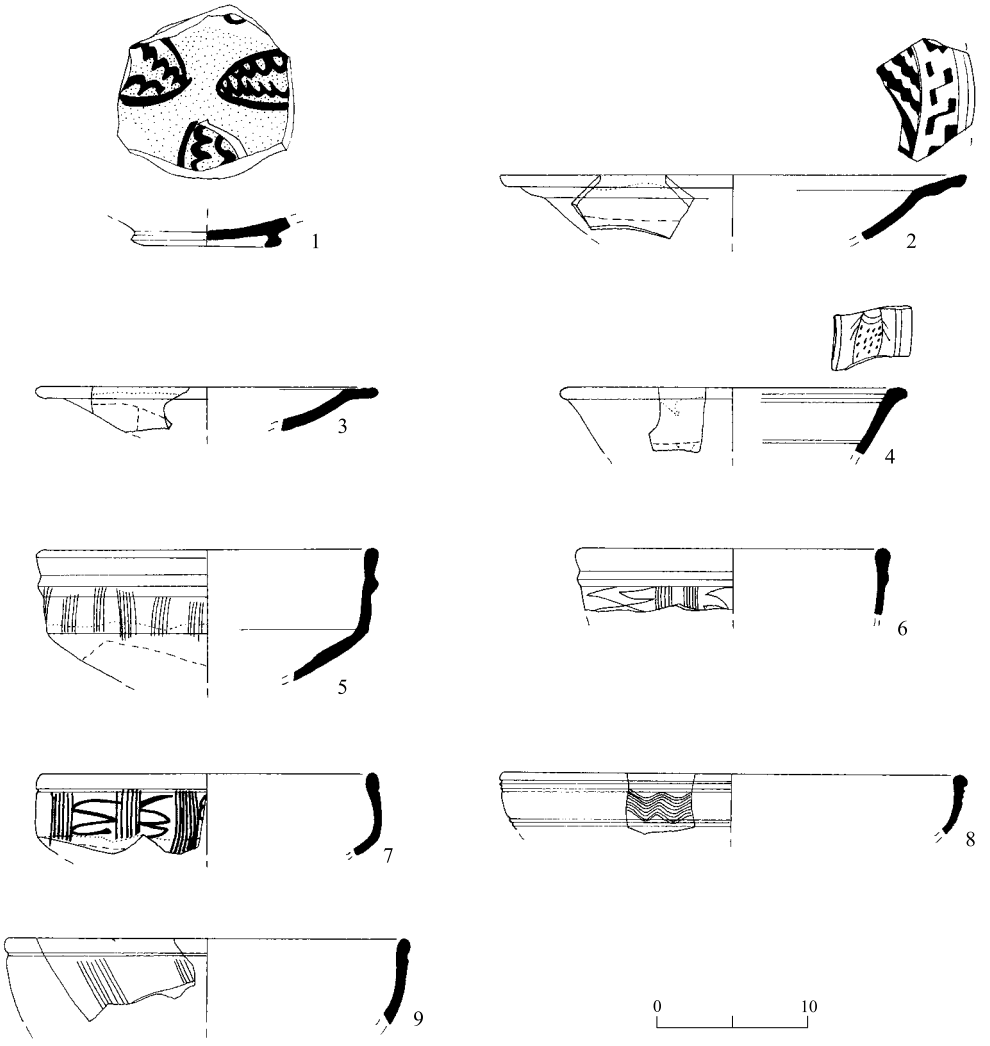

איור 64. כלי חרס מזוגגים, קערות מעוטרות בחריתה רחבה (1–4), קערות מעוטרות בחריתה בדופן החיצונית (5–9).

מס׳	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	102	1002/2	I	טין חום־אדום, חיפוי לבן בפנים הכלי, זיגוג צהבהב וכתמים ירקרקים
[i]2	102	1002/1	I	טין חום־כתום, חיפוי לבן בפנים ועל השליש העליון החיצוני, זיגוג צהבהב וכתמים ירקרקים בפנים הכלי, זיגוג ירוק כהה על השפה
[i]3	41	103	IV	טין חום־כתום, חיפוי לבן בפנים ועל השליש העליון החיצוני, זיגוג צהוב בפנים הכלי, זיגוג ירוק מחוץ לכלי
4	225	2444/1	I–II	טין חום־כתום, חיפוי לבן בפנים ועל השליש העליון החיצוני, זיגוג צהבהב וכתמים ירקרקים בפנים הכלי, זיגוג ירוק כהה על השפה
5	253	2347/1	III	טין חום־אדמדם, חיפוי לבן בפנים ועל השליש העליון החיצוני, זיגוג צהבהב בפנים ובשליש העליון החיצוני של הכלי
[i]6	223	2382/2	II	טין חום־כתום־אדום, חיפוי לבן בשני צדי הכלי, זיגוג צהבהב וכתמים ירקרקים
7	252	2622/3	III–IV	טין חום־כתום־אדום, חיפוי לבן בפנים ועל השליש העליון החיצוני של הכלי, זיגוג ירוק
8	219	2414/3	II–III	חיפוי לבן, זיגוג צהוב בשני צדי הכלי
9	215	2296/a/1	III	טין חום־כתום־אדום, חיפוי לבן בשני צדי הכלי

[i] נבדק פטרוגרפית (ר׳ Shapiro, this volume).

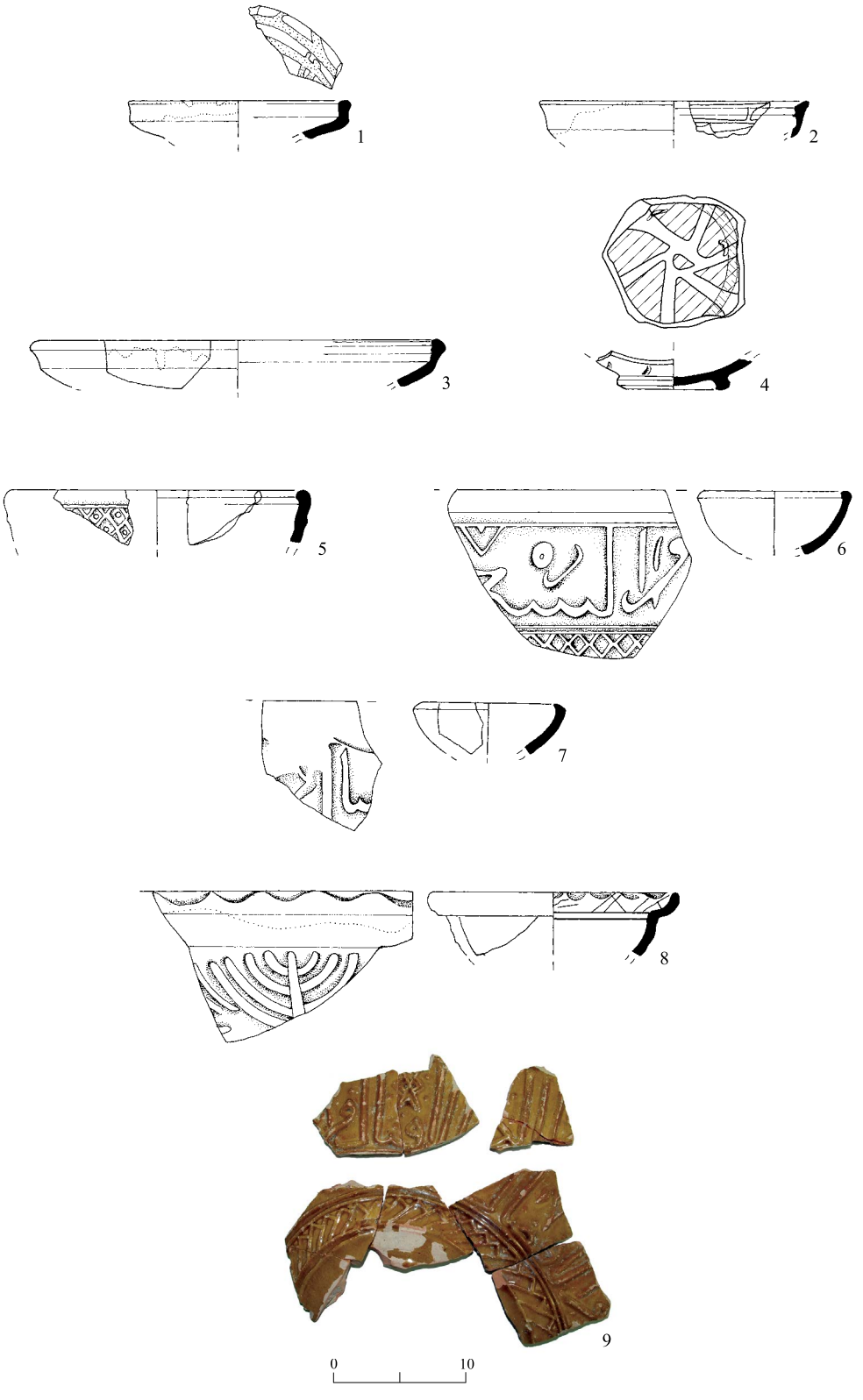

איור 65. כלי חרס מזוגגים, קערות מעוטרות בצביעה בחיפוי (1–4), קערות מיוצרות בתבנית (5–9).

◀ איור 65

מס׳	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	211	2191/6	II	טין חום אדמדם, עיטור צבוע בחיפוי צהוב על רקע זיגוג חום, ללא חיפוי, בפנים הכלי
2	266	2614/5	II–III	טין חום ורדרד, עיטור צבוע בחיפוי צהוב על רקע זיגוג חום, ללא חיפוי, בפנים הכלי
3	221/2	2265	III	טין חום, עיטור צבוע בחיפוי צהוב על רקע זיגוג חום, ללא חיפוי, בפנים הכלי
[i]4	101	1003/3	I	טין חום־ורדרד, עיטור צבוע בחיפוי צהוב על רקע זיגוג חום, ללא חיפוי, בפנים הכלי, ופס ירקרק
5	211	2173/2	II	טין חום בהיר, חיפוי לבן בפנים ובחוץ הכלי, זיגוג ירוק בפנים הכלי וצהוב בחוץ, עיטור גיאומטרי בתבנית בדופן החיצונית
6	205/a	2065/4	II	טין חום בהיר, חיפוי לבן בפנים ובחוץ, זיגוג ירוק בשני צדי הכלי, עיטור גיאומטרי וכתב בדופן החיצונית
7	205/a	2027/8	II	טין בהיר, חיפוי לבן בפנים ובחוץ, זיגוג צהוב בשני צדי הכלי
8	פני שטח			טין חום בהיר, שפת מדף ובה שקע, מעוטרת בטביעות, חיפוי לבן בשני צדי הכלי, זיגוג ירוק בפנים ועל השפה וצהבהב מחוץ לכלי
9	205/a	2051	II	טין חום־כתום, חיפוי לבן בפנים ובחוץ, זיגוג ירוק בפנים וצהוב בחוץ, עיטור גיאומטרי וכתב בדופן החיצונית

[i] נבדק פטרוגרפית (ר׳ Shapiro, this volume).

פריטים שונים מזוגגים

נרות (איור 66). הנרות יוצרו באבניים כקערית פשוטה, צבוטה (saucer lamp), שלה בסיס דיסק שטוח או מוגבה מעט. בקבוצה זו שני טיפוסים: טיפוס 1 (איור 66:1) עשוי מחומר דומה לזה של סירי הבישול, מזוגג בחום בתחתיתו, והוא מקביל לטיפוס III.3.1.1 של אבישר ושטרן, המתוארך לתקופה הממלוכית (Avissar and Stern 2005); טיפוס 2 הוא נר כוורת (איור 66:2–4), עשוי מחרס חום מעורב בגריסים, מחופה בלבן ומזוגג בצבע ירוק וצהוב, ולו שפה פשוטה, נוטה חוצה, וזרבובית צבוטה שמולה ידית הנמשכת מהדופן החיצונית אל תוך המכל, מעל שפת הנר. הנרות מטיפוס 2 מתאפיינים בשקערורית בתחתיתם, ששימשה מכל לשמן. המכל שבנרות שבאיור 66:2, 3 מופיע בצורתו המנוונת; נרות מטיפוס זה נפוצים בתקופה הממלוכית (Avissar and Stern 2005:124). בנר שבאיור 66:4 המכל גבוה ובתחתיתו נקב; הוא מקביל לטיפוס III.1.1 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005), המתוארך לתקופה הצלבנית.

אריחים (איור 67:1, 2). נמצאו 11 שברים של אריחים מזוגגים, מרביתם בשכבה III.[9] הובחנו שני גדלים: אריח קטן, עשוי מחרס חום־כתום, שהיה כנראה רבוע (איור 67:1; 8 ס״מ אורך הצלע, 1.5 ס״מ עובי); ואריח גדול (איור 67:2; לפחות 10 ס״מ אורך הצלע, 2.5 ס״מ עובי), עשוי מחרס בהיר, שלו שוליים אלכסוניים, כך שהגב צר מהחזית. זיגוג חום או ירוק מופיע על החזית החלקה והצדדים, ובצד האחורי יש נזילות צבע. אריחים אלה נועדו לריצוף משטחים. אין אפשרות לקבוע אם שימשו גם לציפוי קירות.

׳רימונים׳ (איור 67:3, 4). נמצאו חמישה שברים של ׳רימונים׳. אלה כלים סגורים וכבדים, שיוצרו מחרס אפרפר. יש להם גוף אגסי, דופן עבה (1 ס״מ עובי), שפה עבה (איור 67:4), צוואר קצר וצר ובסיס מחודד. הם מזוגגים בזיגוג ירוק ומעוטרים בדגם קשקשי אצטרובל/גרגרי רימונים (איור 67:3). כלים אלה נמנים עם טיפוס II.5.1 של אבישר ושטרן, המתוארך לתקופות הצלבנית והממלוכית (Avissar and Stern 2005).

[9] דבר זה מסתבר ממניין כלל השברים ולא רק מהשפיות שמראות תמונה מעט שונה (טבלה 2).

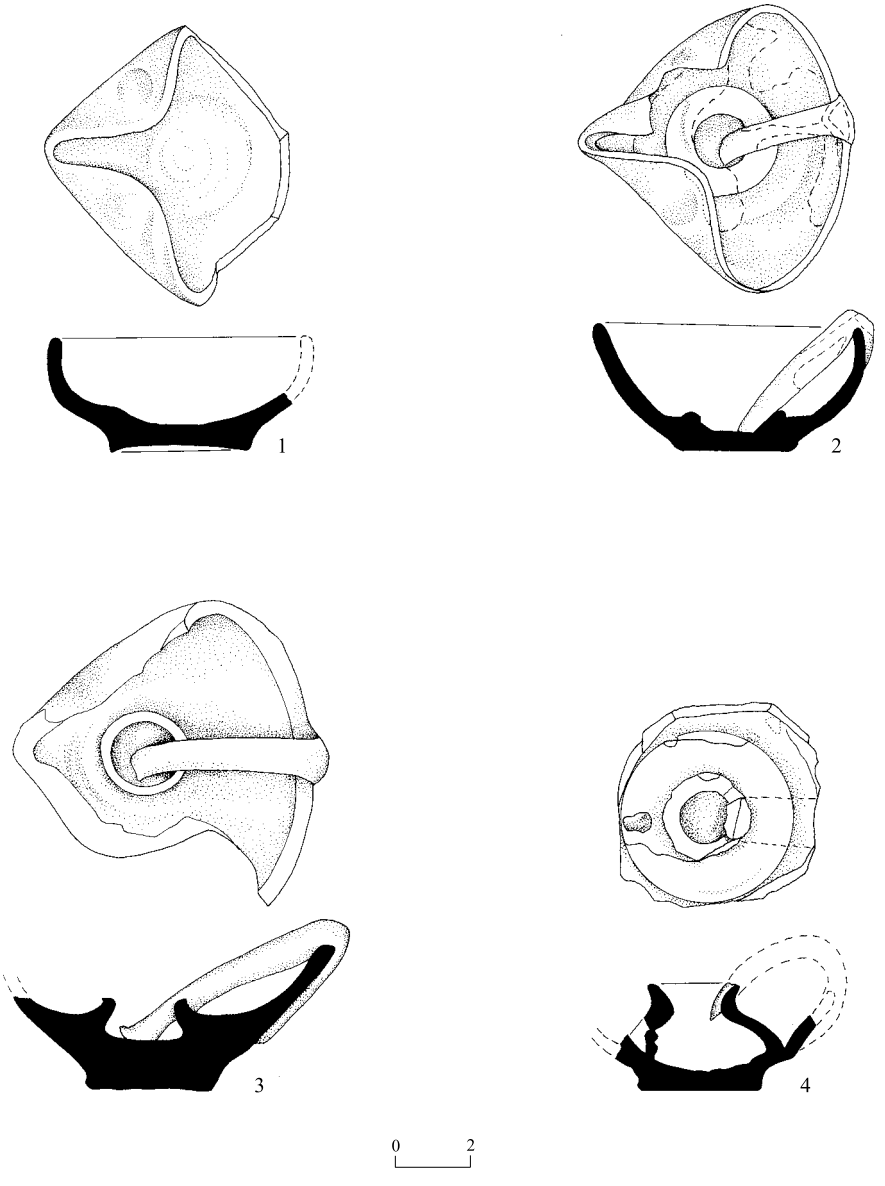

איור 66. כלי חרס מזוגגים, נרות: טיפוס 1 (1), טיפוס 2 (2–4).

מס׳	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	266	2381	II	טין חום כהה, ללא חיפוי, זיגוג חום בפנים
2	263	2438/1	III	טין חום כהה, החיפוי מופיע בכתמים בתוך הנר ועל הידית, זיגוג חום, ולבנבן במקומות שבהם נמצא חיפוי
3	221	2265	III	טין חום עם גריסים, חיפוי לבנבן מכסה את הכלי מפנים ומבחוץ, זיגוג ירוק בפנים ועל השפה וכתמים מחוץ לנר
4	230	2516/3	III	טין חום עם גריסים, חיפוי לא רצוף, זיגוג חום על המכל, כתמים של ירוק וצהוב על הדופן

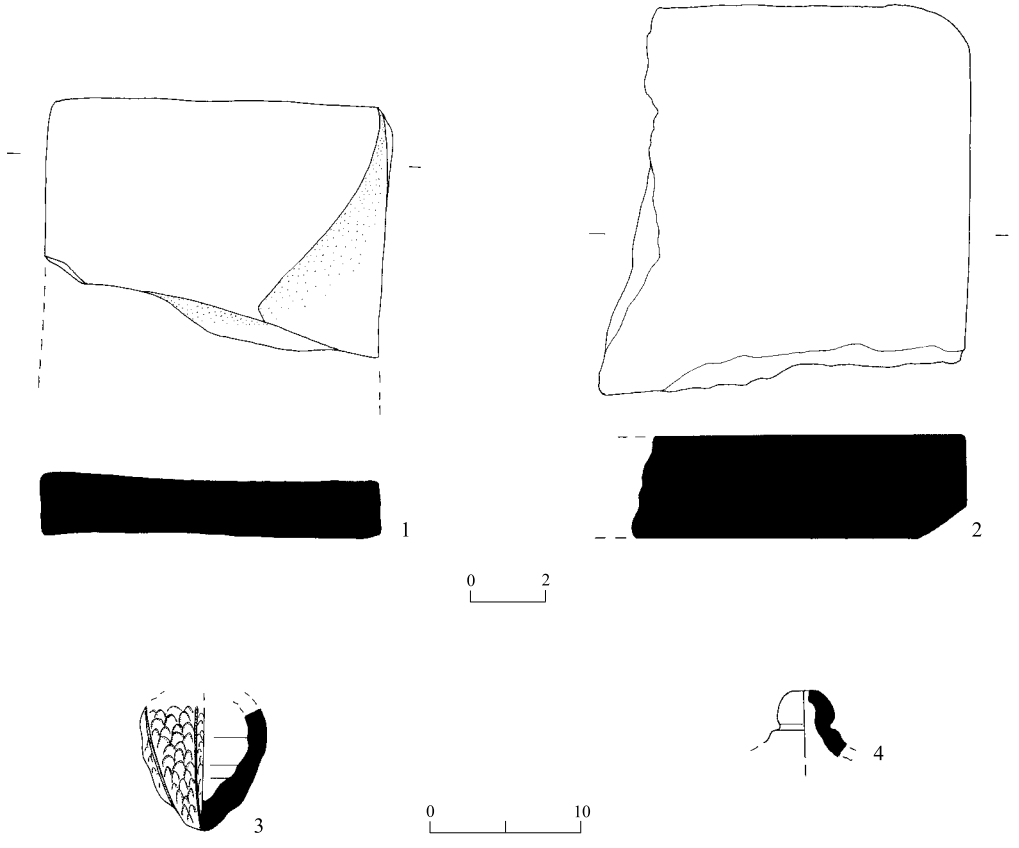

איור 67. כלי חרס מזוגגים, אריחים (1, 2), ׳רימונים׳ (3, 4).

מס׳	החפץ	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	אריח	251	262/11	III–IV	טין חום־כתום, ליבה אפורה, זיגוג חום בהיר בפן החיצוני ונזילות זיגוג בצדדים ובצד האחורי
2	אריח	228	2474/3	I	טין בהיר, הפן החיצון מוחלק, זיגוג בצבע חום בהיר, בפן החיצון ונזילות זיגוג בצדדים ובצד האחורי
3	׳רימון׳	239	2602/1	III	טין אפור, שכבה דקה אדמדמה בדופן הפנימית, זיגוג ירוק
4	׳רימון׳	213	2469	II	טין אפור

כלים עשויים מטין רך (Soft-Paste Wares)

בקבוצה זו כלי שולחן מהודרים: קערות, קעריות, פכים, פכיות וכוסות, וכן אריחים. הכלים עשויים מתערובת של קוורץ כתוש, טין לבן וזיגוג ירקרק או שקוף; כלים אלה מכונים במחקר גם Frit Ware או Faience Ware. בסוף המאה הי״ב החלו לייצר כלים מסוג זה במצרים ובסוריה ככלי נוי מעודנים ומבריקים. במהלך המאות הי״ג–הי״ד החלו לייצר טיפוס נוסף, מהודר, שעוטר בעיטורים צמחיים וגיאומטריים מרהיבים מתחת לזיגוג עבה, שקוף, בגוון טורקיז או חסר צבע. מרכז הייצור היה באל־רקה שבסוריה; בבית שאן פעל מרכז

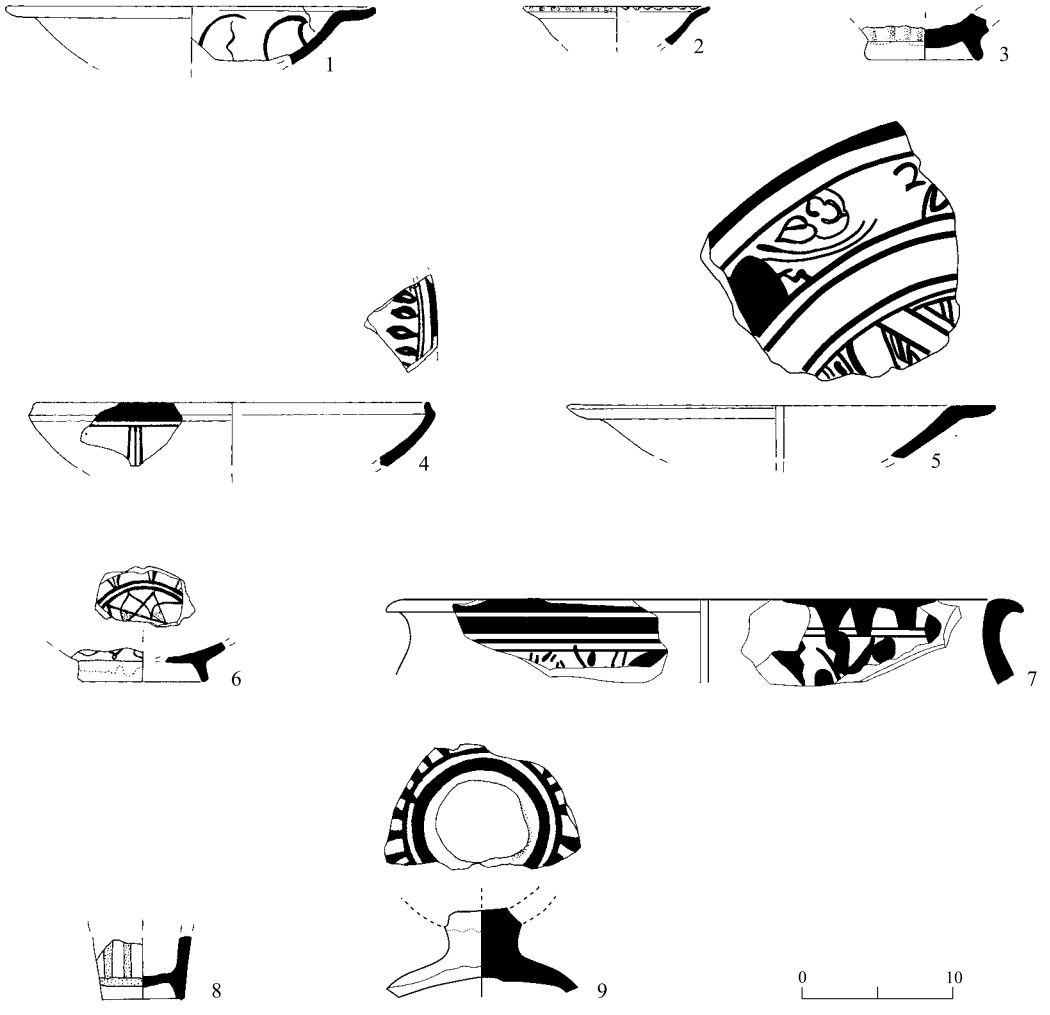

איור 68. כלים עשויים מטין רך: חיקוי סלדון (1–3), מצוירים מתחת לזיגוג (4–9).

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	קערה	205/a	2033/7	II	טין רך לבנבן, זיגוג ירקרק, חריתה עדינה בדגם מעגלים
2	קערה	230	2516/4	III	טין רך לבנבן, זיגוג ירקרק
3	פך	231/232	2564	III	טין רך לבנבן, זיגוג ירוק מבריק, עיטור בצבע זהב על הבסיס
4	קערה	205/a	2027/1	II	טין רך לבנבן, עיטור בצבע שחור מתחת לזיגוג טורקיז בפנים ובחוץ
5	קערה	205/a	2033/8	II	טין רך לבנבן, עיטור בצבע שחור מתחת לזיגוג טורקיז בפנים ובחוץ
6	קערה	224	2369/2	I–II	טין רך לבנבן, עיטור בצבע שחור מתחת לזיגוג לבן בפנים ובחוץ, למעט הבסיס
7	קערה סגורה	214	2146/4	II	טין רך לבנבן, עיטור בצבע כחול כהה מתחת לזיגוג חסר צבע בפנים ובחוץ
8	כוס	224	2384/9	I–II	טין רך לבנבן, עיטור פסים בצבע שחור מתחת לזיגוג טורקיז בחוץ למעט הבסיס, ובפנים
9	מכסה	214	2190	II	טין רך לבנבן, עיטור בצבע שחור מתחת לזיגוג טורקיז בחוץ

ייצור מקומי. ייצור הכלים נמשך גם בתקופה העות׳מאנית (Avissar and Stern 2005:25). קבוצה זו נחלקת לשתי קבוצות־משנה עיקריות: כלים שלהם זיגוג חד־גוני (Monochrome Glazed), המשויכים לטיפוס I.2.2 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005:25), וכלים הצבועים מתחת לזיגוג (Under-Glaze-Painted), המשויכים לטיפוס I.2.3 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005:26).

כלים מעוטרים בזיגוג חד־גוני, חיקוי סלדון (Imitation Celadon Ware; איור 68:1–3).— בקבוצה זו קערות עשויות מחומר רך, לבנבן, ומזוגגות בזיגוג ירקרק, עבה. שפת הקערות פשוטה ומעוטרת בחריתה (איור 68:1), או שפת מדף מעוטרת בלחיצות בוהן (איור 68:2). לבסיס הפך שבאיור 68:3 צלעות אנכיות. כלים אלה מקבילים לטיפוס I.2.1.1 של אבישר ושטרן, המחקה כלים סיניים, והם מתוארכים מהמאה הי״ב עד המאה הי״ג (Avissar and Stern 2005).

כלים מצוירים בצבע מתחת לזיגוג (Under-Glaze-Painted; איורים 68:4–9; 69; 70).— בקבוצה זו קערות, פכים, פכיות, כוס ואריח, המעוטרים בצבע מתחת לזיגוג שקוף ועבה בצבע טורקיז או חסר צבע. זוהי הקבוצה הנפוצה בכלים העשויים טין רך שנתגלו בחפירה. הובחנו ארבעה טיפוסים (1–4) על פי סוגי העיטור, בהתאמה לארבעת הטיפוסים שהגדירו אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005: Types I.2.3.1–4).

בטיפוס 1 כלים מעוטרים בציור בצבע שחור או כחול כהה מתחת לזיגוג שקוף בצבע טורקיז (איור 68:4–9). הוא מקביל לטיפוס I.2.3.1 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005). נמצאו כמה כלים מטיפוס זה: קערה שלה שפה פשוטה ועיטור צבוע מבפנים ומבחוץ בדגמים אחדים, מתחת לזיגוג בצבע טורקיז (איור 68:4); קערה שלה שפת מדף ומבפנים עיטור של דגם צמחי הנתון בתוך מסגרת, וכן דגם גיאומטרי, שכוסה בזיגוג בצבע טורקיז (איור 68:5); בסיס קערה שבקרקעיתה עיטור מתחת לזיגוג שקוף (איור 68:6); קערה המעוטרת מבפנים, מבחוץ ועל השפה בדגמים צמחיים שמעליהם זיגוג שקוף (איור 68:7); כוס מעוטרת בפסים אנכיים הצבועים בצבע תכלת ומודגשים בצבע כחול כהה או שחור (איור 68:8); מכסה מעוטר בפסים מעגליים סביב ידית ההרמה, ובפסים אנכיים בצבע שחור מתחת לזיגוג שחור (איור 68:9).

בטיפוס 2 כלים מעוטרים בציור בצבעים שחור וכחול מתחת לזיגוג שקוף ועבה, חסר צבע (איור 69). כלים אלה הם הנפוצים בכלי הטין הרך בחפירה, והם מקבילים לטיפוס I.2.3.3 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005). בקבוצה זו קערות עמוקות, שלהן שפה פשוטה ועיטור מבפנים ומבחוץ של דגמים צמחיים וחופשיים הנתונים בתוך משטחים ממוסגרים (איור 69:1–4); קערות (איור 69:5, 6); פך (איור 69:7); ואריח (איור 69:8). ראוי לציין את עושר הדגמים הצמחיים והחופשיים הנתונים בתוך מסגרות עגולות סביב מרכז הקערות (איור 69:3, 4) או בתוך רצועות אנכיות (איור 69:6).

בטיפוס 3 כלים מעוטרים בציור בצבעים שחור, כחול ואדום מתחת לזיגוג שקוף חסר צבע (איור 70:1–3). ציור הדגמים, בעיקר הצמחיים, נעשה במכחול בצבע שחור, והשטחים הפנימיים מולאו בצבע חום־אדום או כחול. הקערה שבאיור 70:1 מעוטרת מבפנים ומבחוץ בדגמים חופשיים, הקערה שבאיור 70:2 מעוטרת מבפנים בדגם צמחי של עלים ופרחים, והאריח שבאיור 70:3 מעוטר בדגם צמחי. קבוצה זו מקבילה לטיפוס I.2.3.2 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005).

בטיפוס 4 כלים מעוטרים בציור בצבע כחול מתחת לזיגוג שקוף, חסר צבע (איור 70:4, 5). כלים אלה מכונים ׳כלים בכחול ולבן׳. נמצאו שברים אחדים בלבד, ובהם קערית שלה שפה פשוטה, נוטה חוצה (איור 70:4) — מתחת לשפה מבפנים יש עיטור של עלעלים צבועים בכחול הנתונים בתוך מסגרת, ובחוץ יש עיטור של ענפים ארוכים ועלים — ונר מטיפוס קערית צבוטה (איור 70:5), המעוטר מבחוץ בדגם חופשי בצבע כחול ובזיגוג מבפנים, והשפה מנוקדת. כלים דומים משויכים לטיפוס I.2.3.4 אצל אבישר ושטרן, המתוארך לסוף המאה הי״ד – המאה הט״ו (Avissar and Stern 2005).

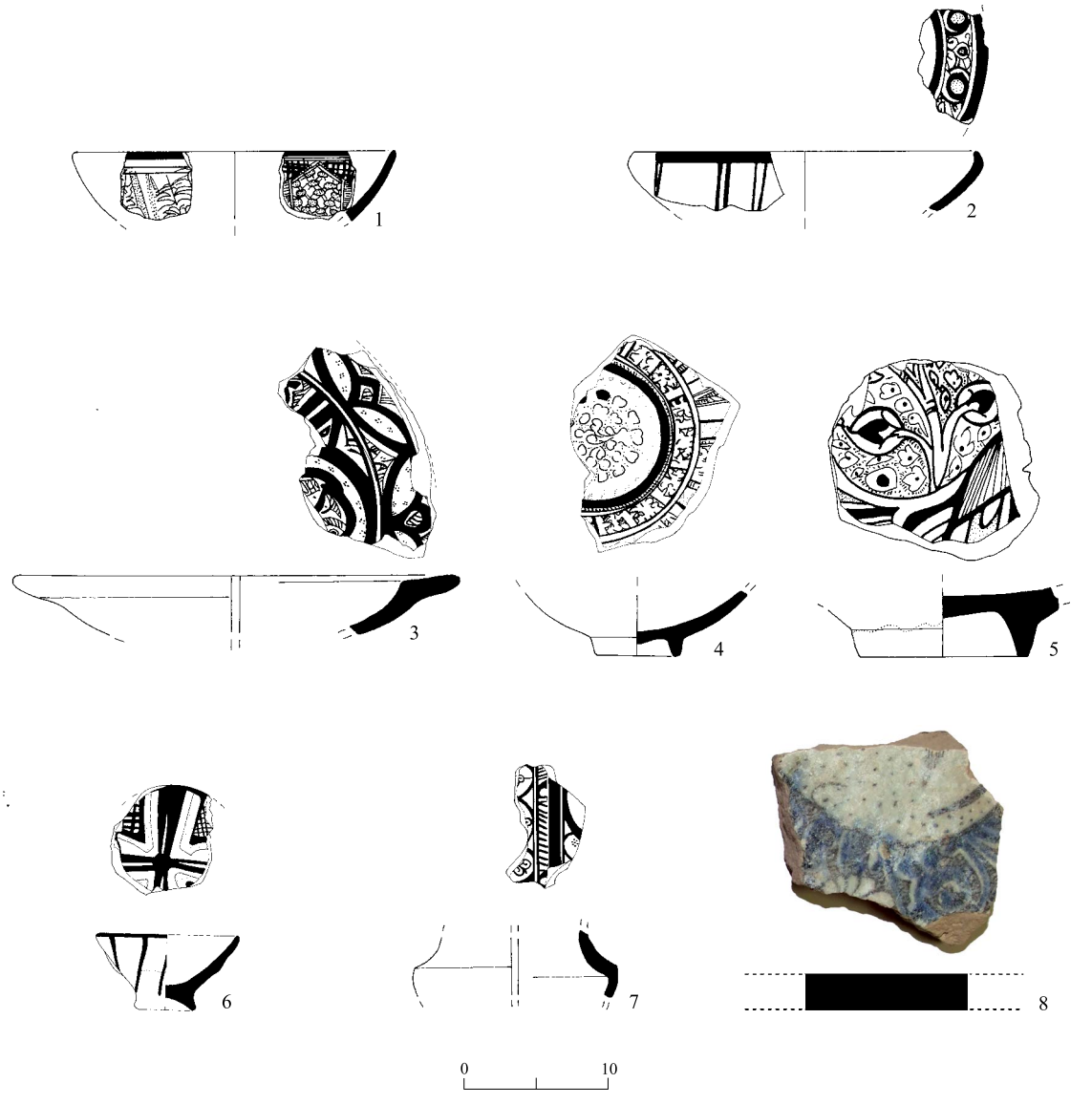

איור 69. כלים עשויים מטין רך, מצוירים מתחת לזיגוג.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	קערה	220	2275/1	II	טין רך לבנבן, עיטור בצבע שחור וכחול מתחת לזיגוג חסר צבע בפנים ובחוץ
2	קערה	225	2033/1	I–II	טין רך לבנבן, עיטור בצבע שחור וכחול מתחת לזיגוג חסר צבע בפנים ובחוץ
3	קערה	245	2613	III	טין רך לבנבן, עיטור חיצוני בצבע שחור וכחול מתחת לזיגוג חסר צבע בפנים ובחוץ
4	קערה	213	2298/2	II	טין רך לבנבן, עיטור בצבע שחור וכחול מתחת לזיגוג חסר צבע בפנים ובחוץ למעט הבסיס
5	קערה	219	2365/1	II–III	טין רך לבנבן, עיטור בצבע שחור וכחול מתחת לזיגוג חסר צבע בפנים ובחוץ למעט הבסיס
6	קערית	213	2206	II	טין רך לבנבן, עיטור בצבע שחור וכחול מתחת לזיגוג חסר צבע בפנים ובחוץ למעט הבסיס
7	פך	212	2003	I	טין רך לבנבן, עיטור חיצוני בצבע שחור וכחול מתחת לזיגוג חסר צבע המופיע גם בפנים הכלי
8	אריח	213	2535	II	טין רך לבנבן, עיטור בצבע שחור וכחול מתחת לזיגוג חסר צבע בצד העליון של האריח

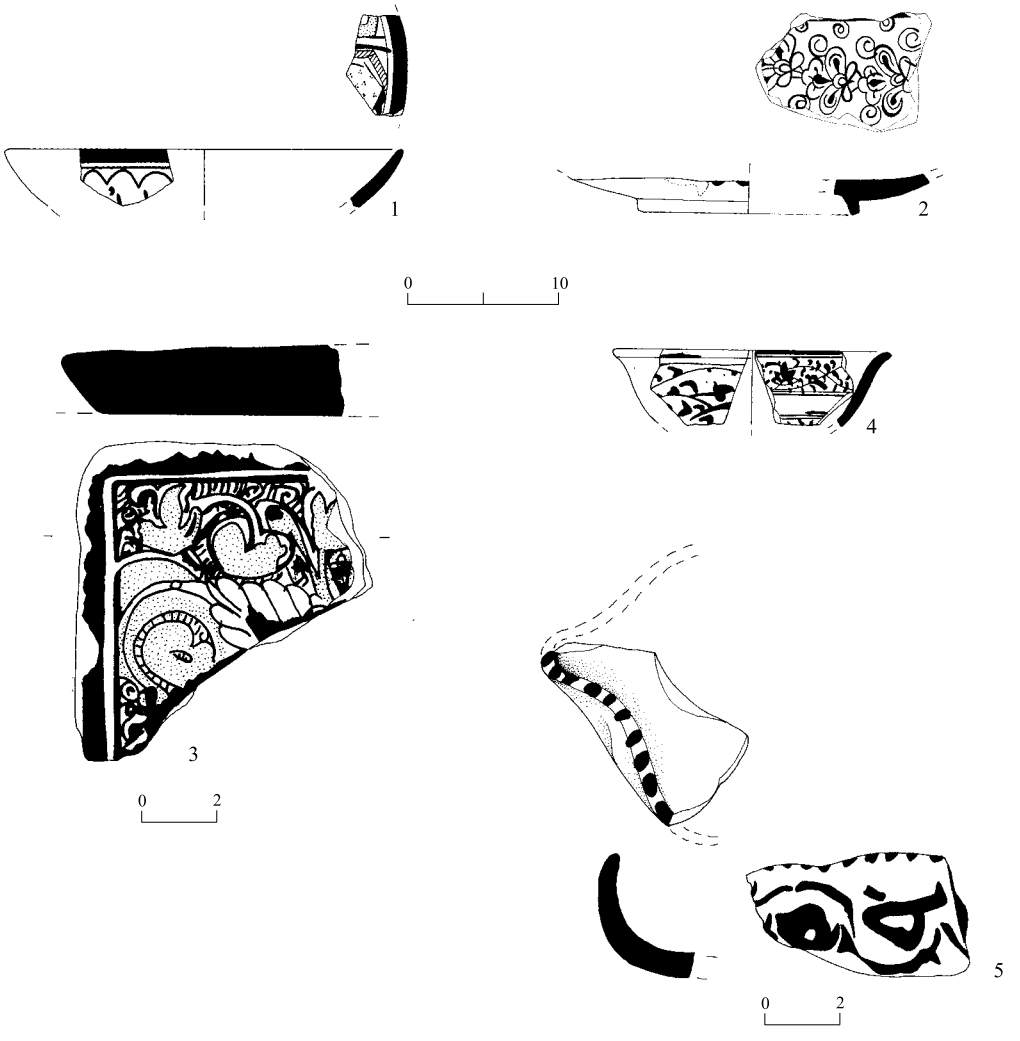

איור 70. כלים עשויים מטין רך, מצוירים מתחת לזיגוג.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	קערה	214	2262/1	II	טין רך לבנבן, עיטור בצבע שחור כחול ואדום מתחת לזיגוג חסר צבע בפנים ובחוץ
2	קערה	214	2384/11	II	טין רך לבנבן, עיטור בצבע שחור כחול ואדום מתחת לזיגוג חסר צבע בפנים ובחוץ, למעט הבסיס
3	אריח	203	2125	I	טין רך לבנבן, עיטור בצבע שחור כחול ואדום מתחת לזיגוג חסר צבע
4	קערה	206	2028/1	I	טין רך לבנבן, עיטור בצבע כחול על רקע לבן מתחת לזיגוג חסר צבע בפנים ובחוץ
5	נר	239	2452	III	טין רך לבנבן, עיטור בצבע כחול על רקע לבן מתחת לזיגוג שקוף חסר צבע בפנים ובחוץ

כלי יבוא

בחפירה נתגלו כלי שולחן מזוגגים ומעוטרים שיובאו לארץ במסחר ימי מקפריסין, מאיטליה, מספרד, ממצרים ומסין. הכלים זוהו בעיקר על פי אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005:34–80), והם מתוארים להלן לפי ארצות המוצא.

כלי יבוא מאיטליה.— בקבוצת הכלים שיובאה מאיטליה קערות מזוגגות, חלקן מעוטרות בחריתה. הן נחלקות לארבעה טיפוסים (1–4).

בטיפוס 1 קערות פשוטות, העשויות מחרס חום־כתום ומזוגגות בצבע חום־צהוב (איור 71:1–3). יש להן מתאר כדורי, דופן דקה, שפה פשוטה או זקורה ובסיס טבעת, שיש לו לעתים זיווי קל סמוך לבסיס (איור 71:1). הקערות מחופות בחיפוי בהיר ודליל מבפנים ומבחוץ, והן מזוגגות בזיגוג חום מבפנים ומבחוץ. הקערות דומות לקערות שיובאו מוונציה במחצית השנייה של המאה הי״ג לסה״נ, המוגדרות טיפוס I.9.3.1 אצל אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005), אולם נראה שהקערות מצפת מאוחרות לתקופה הצלבנית ומייצגות שלב מאוחר של ייצור טיפוס זה בוונציה (עדנה שטרן, מידע בעל פה).

בטיפוס 2 קערות מזוגגות (איור 71:4, 5), העשויות מחרס חום־אדמדם, שלהן מתאר כדורי, דופן זקופה ומזווה ועליה רכס הבולט חוצה, ושפה פשוטה. הן מופיעות בגדלים אחדים, מחופות בחיפוי לבן, סמיך או דליל, ומזוגגות בזיגוג עבה, בוהק, בגוונים של חום (איור 71:4) או ירוק (איור 71:5). קערות אלה מקבילות לטיפוס I.9.6 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005), המתוארך לאמצע המאה הי״ג – המאה הט״ז לסה״נ.

בטיפוס 3 קבוצת קערות הנבדלת מטיפוס 2 בחרס, שלו גוון כתום בהיר, ובעיטור שעל הרכסים (איור 71:6, 7), שנעשה בלחיצות בעזרת מכשיר דק בעת שהחומר היה קשה כעור. הקערות מחופות בחיפוי לבן וסמיך מבפנים ועל השפה, ומזוגגות בזיגוג ירוק, עבה. הן מקבילות לטיפוס I.9.5 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005), המתוארך למאות הי״ד–הט״ו לסה״נ. לקערות מטיפוס זה יש לעתים עיטור בחריתה, אך לא בקערות מחפירה זו.

בטיפוס 4 קערות מעוטרות בחריתה (איור 71:8–10), העשויות מחרס חום ורדרד בהיר. יש להן מתאר כדורי, שפת מדף רחבה ובסיס טבעת נמוך. הן מחופות בחיפוי לבן מבפנים ועל השפה, ולעתים מעבר לה, ומזוגגות מבפנים בזיגוג שקוף והתזות בצבעים צהוב, ירוק וחום. הקערות מעוטרות בחריתה עדינה מבפנים ועל השפה בדגמים גיאומטריים (איור 71:8), צמחיים, ולעתים של בעלי חיים, ובהם דגים (איור 71:9, ואולי גם איור 71:10). קערות אלה מכונות Graffita Arcaica, והן מקבילות לטיפוס I.9.4 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005). הן יוצרו בצפון איטליה ומתוארכות לאמצע המאה הי״ג עד המאה הט״ו לסה״נ.

כלי יבוא מסין.— נמצאו שני סוגי כלים שיובאו מסין: קערות סלדון (Celadon) ופורצלן־מינג בכחול ולבן (Blue and White Ming Porcelain).

לקערות סלדון (איור 72:1–4) מתאר כדורי, שפה פשוטה ובסיס טבעת נמוך (איור 72:4). החרס דק־גרגר וצבעו אפרפר. הקערות מעוטרות בחריתה ובגילוף רדודים, וכן בזיגוג עבה, עשוי היטב, בצבע ירקרק־אפרפר, המכסה את כל הכלי כך שהחריתות מקבלות צבע כהה יותר מפני הכלי. הכלים יוצרו לראשונה בדרום סין, תחת שלטונה של שושלת סונג (Sung), והם מכונים כלי סלדון דרומי; הם הופצו ברחבי סין ומחוצה לה. בישראל כלים אלה נדירים, ובהם בעיקר קערות, ומתוארכים למאות הי״ג–הי״ד לסה״נ (Avissar and Stern 2005:78, Type I.12.1).

שבר אחד של בסיס קערת פורצלן־מינג בכחול ולבן (איור 72:5) נמצא על פני השטח. הקערה עשויה מחרס לבן מפולם היטב, מחופה כחול מבחוץ ומעוטרת בזיגוג שקוף. בתוך הקערה מצויר עיטור צמחי בכחול. כלי פורצלן־מינג נדירים בארץ. הם מתוארכים מהמחצית הראשונה של המאה הי״ד עד סוף המאה הט״ז לסה״נ (Avissar and Stern 2005:78, Type I.12.2).

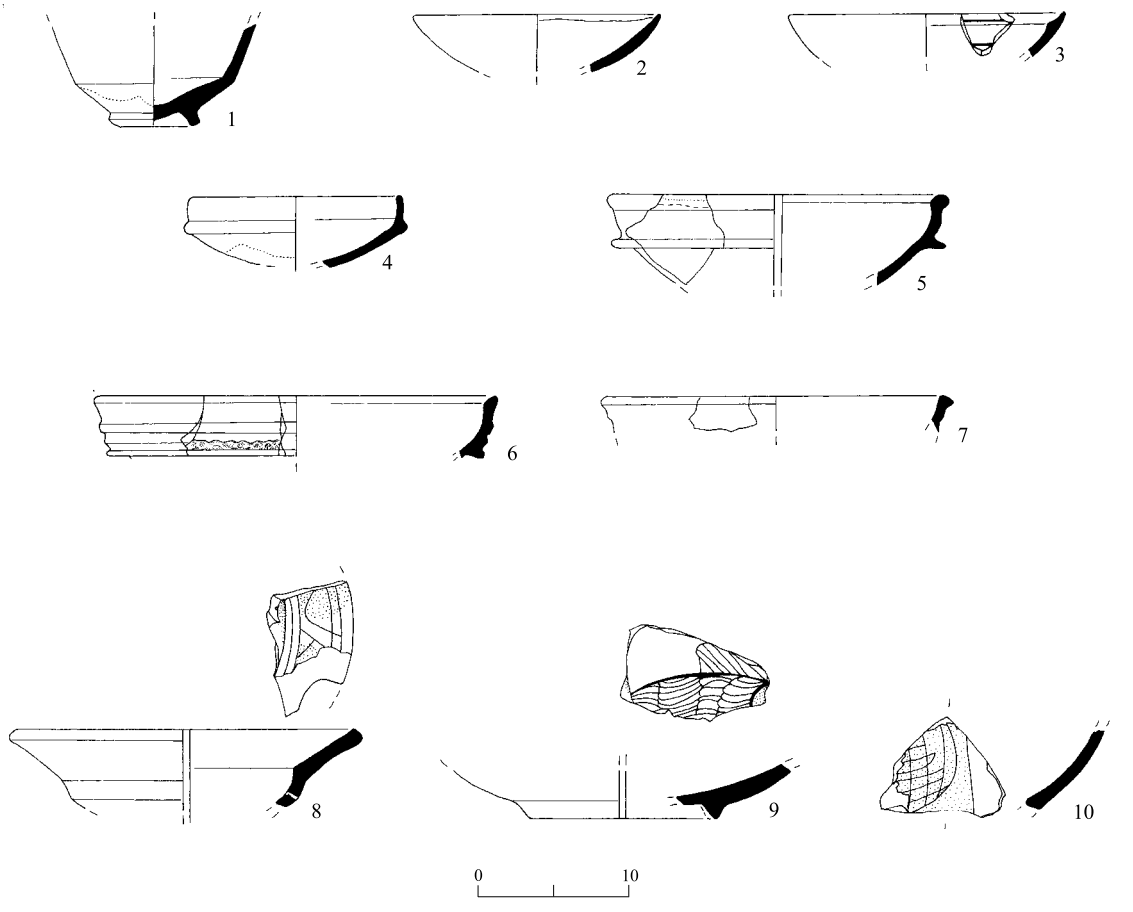

איור 71. כלי יבוא מאיטליה.

מס׳	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	214	2193	II–III	טין חום בהיר, חיפוי דליל, זיגוג בוהק ודק בצבע חום בהיר בפנים ובחוץ, למעט הבסיס
2	232	2571	II–III	טין חום־כתום, חיפוי דליל, זיגוג עבה בצבע חום בפנים ובחוץ, וחום כהה על השפה
3	211	2213/1	II	טין חום־כתום, חיפוי דליל בפנים ובחוץ, זיגוג חום צהבהב בפנים ובחוץ
4	213	2280/1	II	טין חום־אדמדם, חיפוי דליל בפנים ובחצי העליון החיצון, זיגוג חום ומבריק בתוך הכלי ובחצי העליון החיצון
5	201	2001/1	I	טין חום־אדמדם, חיפוי לבן סמיך בתוך הכלי ועל השפה, זיגוג חלק עבה ומבהיק בצבע ירוק בתוך הכלי ועל השפה
6	225	2528	I–II	טין חום־כתום, חיפוי לבן בתוך הכלי ועל השפה, זיגוג ירוק בפנים, זיגוג ירקרק־אפור בשליש העליון החיצון
7	107	1053/1	II	טין חום־כתום, חיפוי לבן וסמיך בתוך הכלי ועל השפה, זיגוג ירוק בתוך הכלי ועל השפה
8	225	2464/1	I–II	טין חום בהיר, חיפוי לבן בתוך הכלי ועל השפה, זיגוג שקוף עם התזות צבע בצהוב ירוק
9	225	2451/1	I–II	טין חום בהיר, חיפוי לבן בקרקעית הקערה, זיגוג צהבהב שקוף והתזות של צבע ירוק וצהוב
10	211	2063/2	II	טין חום בהיר, חיפוי לבן בהיר, זיגוג שקוף, התזות של צבע ירקרק ברקע וצהוב כהה בתוך הדגם

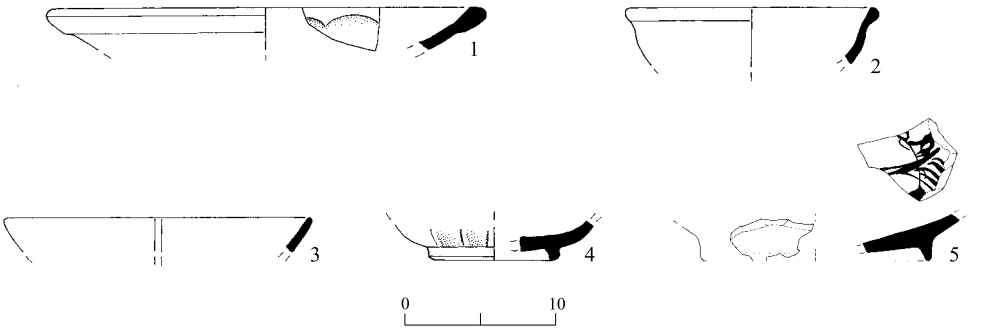

איור 72. כלי יבוא מסין: כלי סלדון (1–4), קערת פורצלן־מינג (5).

מס׳	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	8	109		טין דחוס אפור בהיר, זיגוג עבה בצבע ירוק־אפור מכסה את כל הכלי
2	122	1103/1	II	טין דחוס אפור בהיר, זיגוג עבה בצבע ירוק־אפור מכסה את כל הכלי, פס עבה רדוד מתחת לשפה בצד החיצון
3	266	2436/4	II	טין דחוס אפור בהיר, זיגוג עבה בצבע ירוק־אפור מכסה את כל הכלי
4	203	2032	I	טין דחוס אפור בהיר, זיגוג עבה בצבע ירוק־אפור מכסה את כל הכלי
5	פני שטח			טין לבן דחוס, זיגוג שקוף בפנים, צבע כחול עמוק בחוץ ובחלק עליון של בסיס הטבעת, פס חום כהה ובהיר עוטף את החלק התחתון של הבסיס וזיגוג שקוף בתוך טבעת הבסיס

כלי יבוא ממצרים.— הקערה שבאיור 73:1 עמוקה, הדופן שלה ישרה ומזווה סמוך לבסיס, ובסיסה גבוה, צר ודמוי חצוצרה. הקערה מחופה לבן ומזוגגת בצבעים אחדים: ירוק מבפנים, צהוב־חום מבחוץ וחום כהה בבסיס, לרבות בצדו הפנימי. בפנים הקערה יש עיטור או כתובת בערבית, בזיגוג חום כהה, וכן קווי מתאר בחריתה עדינה. קטעים נוספים של עיטור בחריתה מופיעים בחלק העליון, סמוך לשפה, ובתוכם זיגוג בצבע חום בהיר. בצד החיצון, מעל הזיווי שבדופן הקערה, מופיעה רצועה רחבה התחומה בשני קווי חריתה, ובה עיטור מתמשך של מקלעת שמתוכה צומחים כנראה פרחי לוטוס. הרצועה חרותה בטכניקה שבה הרקע מושחר בחריתה והעיטור מובלט. החריתה נעשתה במרושל, כך שהקווים התוחמים חורגים לתוך העיטור. כלי יבוא ממצרים נדירים בתקופה הממלוכית בארץ, והם נמצאו רק בירושלים ובצפת. הם מתוארכים מאמצע המאה הי״ג עד סוף המאה הי״ד לסה״נ (Avissar and Stern 2005:38, Type I.3.5).

הקערה שבאיור 73:2 פתוחה ושטוחה, ולה שפה פשוטה ומסולסלת, המעוטרת בלחיצות שנעשו בעזרת מכשיר כהה במרחקים קצובים. חיפוי לבן סמיך מכסה אותה משני צדיה, ומעליו זיגוג צהוב־חום. עיטור בחריתה עדינה של קווים חופשיים מופיע בפנים ועל השפה. נראה שמקורה של קערה זו גם ממצרים משום החרס הכהה, צבע הזיגוג וסגנון עיטור החריתה, המזכירים את מאפייני קערה 73:1. שתי הקערות נמצאו בתשתית של רצפה משכבה III (L263).

כלי יבוא מספרד.— הקערה שבאיור 73:3 היא מטיפוס כלי בוהק. יש לה מתאר כדורי, דופן זקופה ושפה פשוטה. הקערה מחופה בחיפוי לבן עבה מבפנים ומבחוץ, ומעוטרת בצבעים חום־צהוב, דמוי זהב, וכחול קובלט. דגמים עדינים של ענפים המשתרגים בחופשיות מופיעים בפנים הכלי ובשליש העליון של הדופן

איור 73. כלי יבוא ממצרים (1, 2), מספרד (3), קערה לא מזוהה (4).

מס׳	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	263	2461	III	טין חום כהה, חיפוי בפנים ובחוץ, הפנים מכוסה בזיגוג ירוק, והחוץ בצבע צהוב־חום וחום בבסיס
2	263	2456	III	טין חום כהה, חיפוי לבן סמיך וזיגוג בצבע צהוב־חום בפנים ובחוץ
3	203	2090/1	I	טין כתום בהיר חיפוי לבן עבה בפנים ובחוץ, עיטור בצבעים כחול קובלט וזהוב בדגמים חופשיים, בפנים ובחוץ, זיגוג שקוף בפנים ובחוץ
4	224	2346	II	טין חום בהיר, מעורב בגריסים לבנים, דגמים צבועים בחיפוי בהיר, מזוגגים בחום בהיר, רקע חום כהה

מבחוץ, ולאורכם נקודות בצבע זהוב ועיגולים בצבע כחול־חום התחומים בכחול קובלט. פס זהוב מעטר את השפה מבפנים ומבחוץ. זיגוג שקוף ובוהק מכסה את הכלי מבפנים ומבחוץ.

מקור הקערה בספרד. קערות מסוג זה היו נפוצות במצרים, בסוריה ובארצות הים התיכון במאות הי״ג–הט״ו לסה״נ (Vroom 2005:134–135, Figs. 14.1–14.3). בחפירה נמצאו שני חרסים מטיפוס זה בשכבה I.

קערה לא מזוהה.— לקערה שבאיור 73:4 חרס חום בהיר, שפת מדף רחבה ודופן פתוחה, עבה. היא מעוטרת בדגמים של עלים משתרגים, שנעשו בטכניקת הסרה או גילוף של הרקע והבלטת הדגם בתבליט נמוך. הרקע הודגש בזיגוג חום כהה, ודגם העלים כוסה בחיפוי לבנבן שיצר גוון חום בהיר. טכניקת העיטור דומה לזו של הקערה שבאיור 73:1 ממצרים, ואילו החרס הבהיר שונה מהחרס החום כהה של הקערות ממצרים. לא נמצאו לכלי מקבילות.

ניתוח כמותי של הממצא הקרמי

בחפירה נמצאו 2527 שברי שפיות של כלי חרס. בטבלה 2 מוצג סיכום הנתונים של שברים אלה, על פי חלוקתם לטיפוסים שתוארו. כאמור, מקורם של מרבית כלי החרס בהצטברויות מימי שכבה III. מכלולי שכבה IV מייצגים לכאורה הפרדה סטרטיגרפית ברורה של המצבורים, אך בשל שטח החשיפה המצומצם, כמעט שלא נמצאו חרסים במכלולים ששיוכם לשכבה זו מובהק, ולכן יידון להלן כל הממצא כיחידה אחת (אף שבטבלה 2 מוצגת גם ההתפלגות לשכבות). רק בדוחות חפירה מועטים של אתרי התקופה הממלוכית

טבלה 2. תפוצת כלי החרס מהתקופה הממלוכית[i]
Table 2. Distribution of Pottery Finds from the Mamluk Period

ללא זיגוג/ מזוגגים Glazed/ Unglazed	ייצור באבניים/ביד Wheel-Made/Handmade	הכלי Vessel	טיפוס Type	שכבה Stratum I	I–II	II	II–III	III	III–IV	IV
כלים לא מזוגגים Unglazed Vessels	כלים עשויים באבניים Wheel-Made Vessels	קערות קטנות Small bowls	1	156		313	119	267	2	
			2	1		24	1	18	3	
			3			1		2	1	
		קערות גדולות Large bowls	1	7	6	13	7	10		
			2	6	11	23	6	2	1	
		פיטסים Pithoi		1		12				
		קנקנים Jars	1	14	2	16	10	6		
			2	4		20	3			
			3	14	1	40	6	18		
			4+5	7	2	14	4	15		
			6	18	1	11		1	1	
			7	5		8	7	2	1	
		קנקניות רחבות־צוואר Amphoriskoi	1	8		19	2	4		
			2	4		11		3		
		פכים Jugs	1	29	6	43	7	21	5	
			2	3		4	1	2		
			3			4	2	1	3	
			4	2	3	4	2	6	1	
		פכיות Juglets				1		2		
		קופת חיסכון Money box						1		
		כלי צלהב Buff ware				1		1		
		כלים מחופים, מצוירים Slipped, painted				3	2	1		
		סירי לילה Chamber pot		5		7		7		
		צינורות Pipes		3		8	5	2		

[i] בטבלה מוצג סיכום של מניין השפיות על פי השכבות והטיפוסים. שברים שאוחדו ברפאות נמנו כפריט אחד. לא נכללו בה שברים שניתן לזהותם, אך הם לא כוללים שפה. כמו כן, לעתים קרובות, כשבודקים שברים, אי אפשר לקבוע הגדרה מפורטת של הטיפוס ועל כן צורפו לפעמים כמה טיפוסים יחד, דוגמת סירי בישול מטיפוס 3 וטיפוס 5, שאמנם נבדלים זה מזה בבירור, אך לא על סמך שברי שפיות קטנים.

טבלה 2. (המשך)

ללא זיגוג/ מזוגגים Glazed/ Unglazed	ייצור באבניים/ביד Wheel-Made/Handmade	הכלי Vessel	טיפוס Type	שכבה Stratum I	I–II	II	II–III	III	III–IV	IV
כלים לא מזוגגים Unglazed Vessels	כלים עשויים ביד Handmade Vessels	קערות וקדרות Bowls and kraters		16	2	28	22	62	1	
		מעוטרים בצבע Painted						2		
		מחבתות Frying pans	1	14	10	20	12	7	1	2
			2	2		2				
			3	1	1	2				
		סירי בישול Cooking pots	1+2	8	2	11	2	4		
			3+5	19		28	4	15		
			4	11		19	5	18		
כלים מזוגגים Glazed Vessels	זיגוג חד־גוני Monochrome	קערות פשוטות Plain bowls	1	18	16	44	3	13	2	
			2	22	6	39	5	34	9	
			3	19	6	44	10	14	3	
			4		8	11	5	4	2	
		כלים סגורים Closed vessels		6		2		1		
	קערות מעוטרות Decorated Bowls	קערות מעוטרות בחריתה עדינה Fine sgraffito		22	9	20	7	27	2	
		קערות מעוטרות בחריתה רחבה Gouged sgraffito		4	4	8	2	4	1	
		קערות מעוטרות בחריתה בדופן החיצונית External sgraffito		15		18	7	9	1	
		קערות מעוטרות בחיפוי Slipped bowls			2	1	2	3	1	
		קערות מיוצרות בתבנית Mold-made bowls		2	1	9	3			
	מגוון כלים Various Vessels	נרות Lamps	1	6		4	7	4	1	
			2			2	1	10		
		אריחים Tiles				1	2	1		
		‘רימון’ ‘Grenade’				1				
	כלים עשויים טין רך Soft Paste	זיגוג חד־גוני, חיקוי סלדון Imitation celadon ware		5		8		9		
		עיטור בצבע מתחת לזיגוג Under glaze painted		10	3	19	6	19	1	
	כלי יבוא Imports	איטליה Italy		1		6				
		סין China				2				
		מצרים Egypt						1		
		ספרד Spain		1						

טבלה 3. השוואה בין מכלול כלי החרס מצפת למכלולים מח׳ירבת דנעילה ומח׳ירבת בורין
Table 2. Comparison between the Pottery Assemblages of Safed, Khirbat Din‘ila and Khirbat Burin

ח׳ירבת בורין Khirbat Burin		ח׳ירבת דנעילה Khirbat Din‘ila		צפת Safed		טיפוסי הכלים Pottery Types
%	N	%	N	%	N	
24	199	22	175	60	1513	כלים עשויים באבניים, לא מזוגגים Wheel-made, unglazed
28	230	27	217	5	131	כלים עשויים ביד, לא מצוירים Handmade, undecorated
3	25			0	2	כלים עשויים ביד, מצוירים Handmade, decorated
6	51	13	106	9	220	כלי בישול עשויים באבניים Cooking vessels, wheel-made
11	95					כלי בישול עשויים ביד Cooking vessels, handmade
23	188	37	292	23	570	כלים מזוגגים, מקומיים Glazed, local
3	21	0		3	80	כלי טין רך, מזוגגים Soft paste, glazed
2	20	1	4	0	11	כלים מזוגגים, מיובאים Glazed, imported
100	829	100	794	100	2527	Total ס״ה

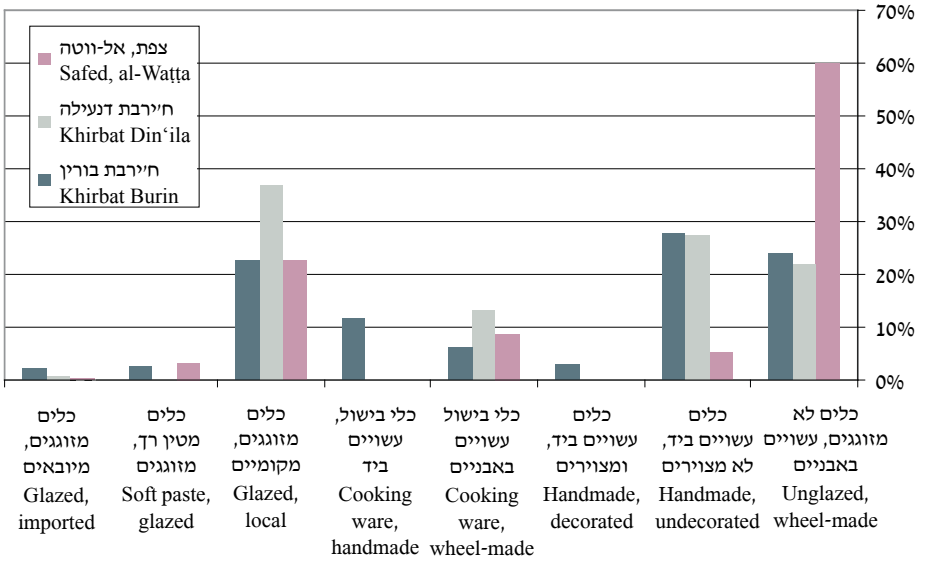

איור 74. סיכום מכלול כלי החרס מצפת, אל־ווטה, ח׳ירבת דנעילה וח׳ירבת בורין.

מצוי מידע כמותי סדור על אודות מכלול כלי החרס. טבלה 3 ואיור 74 מציגים השוואה של הנתונים הכמותיים של ממצא כלי החרס מצפת, אל־ווטה, מח׳ירבת בורין שבשרון (Kletter and Stern 2006) ומח׳ירבת דנעילה שבגליל המערבי (Stern 2014: Table 1). להלן כמה תובנות העולות מההשוואה:

1. בשלושת האתרים קיים יחס דומה בין כלים מזוגגים לשאינם מזוגגים, אך יש שוני בולט בין מכלולי הכלים שאינם מזוגגים. בצפת, כמעט כל הכלים שאינם מזוגגים יוצרו באבניים, ואילו בח׳ירבת דנעילה ובח׳ירבת בורין חלק גדול מהכלים יוצרו ביד. במאה הי״ג לסה״נ שיקף הבדל זה שונות חברתית־כלכלית ואתנית בין המתיישבים הפרנקים, הנוצרים, שחיו בערים ובכפרים, ובין תושבי הכפרים (גצוב תש״ס:*97). דומה שבתקופה הממלוכית משקף ההבדל רק שונות חברתית־כלכלית, לא אתנית.

2. הקערות הקטנות שאינן מזוגגות הן הקבוצה הבולטת בצפת, אל־ווטה (36% מהמכלול). מעניין שכלים אלה נעדרים באתרים כמו ח׳ירבת דנעילה, ומצויים בכמויות קטנות באתרים אחרים, כמו ח׳ירבת בורין, שבה קערות אלה הן פחות מ־2% מהמכלול. יצוין גם, שהקערות מטיפוס זה היו שכיחות בכל שטחי החפירה, גם בממצאי פני השטח בסביבה הקרובה, ועל כן אין לראות בתפוצתן עדות להתמחות מקומית של סוחר או בעל מלאכה, אלא מאפיין של התקופה ברובע שבו התבצעה חפירתנו ואולי גם בשאר תחומי העיר.

3. בצפת, אל־ווטה, חלקם של כלי הבישול במכלול הוא כ־9%, מעט בהשוואה לחלקם של כלי הבישול בח׳ירבת בורין ובח׳ירבת דנעילה.

4. בצפת, אל־ווטה, ובח׳ירבת דנעילה כל כלי הבישול יוצרו באבניים, ואילו בח׳ירבת בורין רוב כלי הבישול יוצרו ביד. מציאות זו משקפת היטב את החלוקה הגיאוגרפית המוכרת מאתרים רבים: במכלולים הממלוכיים שנאספו בסקר הגליל העליון היו סירי הבישול שיוצרו ביד נדירים (נמרוד גצוב, ידע אישי), ואילו במרכז הארץ ובדרומה הם נפוצים (Avissar and Stern 2005:95). האתרים הצפוניים שמהם פורסמו סירי בישול מהתקופה הממלוכית שיוצרו ביד הם נחל שיח (Pringle 1984: Fig. 3:2–4), יקנעם (Avissar 1996:138–139) ועין גב (Barbé 2008: Fig. 10:3).

5. חלקם של הכלים שיוצרו ביד מצפת, אל־ווטה, קטן, אך ניכרת בהם אחידות רבה. כמעט כל הכלים נעדרים עיטור מצויר. כמעט כולם קערות וקדרות, וכמעט שלא נמצאו כלי אחסון (קנקנים ופכים) מעוטרים (הקנקן שבאיור 2:57 אינו נכלל בטבלה 2 משום ששפתו שבורה). גם בח׳ירבת בורין לא נמצאו כלי אחסון בקבוצה זו, ואילו בח׳ירבת דנעילה יש מעט קנקנים ופכים מעוטרים.

6. בכלים שיוצרו ביד רק שני שברי שפיות וקנקן אחד כמעט שלם משכבה IV (איור 1:57) מעוטרים בציור. בח׳ירבת דנעילה לא נמצאו שפיות מקבוצה זו, ובח׳ירבת בורין כמותן קטנה (3%), אך גדולה במידה רבה מזו שבצפת (0.08%). בסקר הגליל העליון נבחנה תפוצת הכלים העשויים ביד ומצוירים, והסתבר שהם נעדרים מאתרי הגליל המערבי ונפוצים באזור צפת (Frankel et al. 2001: Pl. 38). נראה שגם בהקשר זה, המכלול של העיר צפת שונה מהמצוי בסביבתה, כנראה בשל הבדל חברתי־כלכלי (ר׳ לעיל, סעיף 1).

7. חלקם של כלי הייבוא מארצות הים התיכון קטן מאוד בכל שלושת המכלולים. לכאורה, בח׳ירבת בורין כמות כלי הייבוא גדולה, אך זאת כיוון שהספירה כללה כלים מהמאה הי״ג לסה״נ. אם גם במכלול של ח׳ירבת בורין יילקחו בחשבון רק כלים שיובאו בתקופה הממלוכית, הרי שבשלושת המכלולים הייבוא מועט מאוד, ואינו עולה על חצי אחוז. נראה על כן, שייבוא כלי חרס לא היה מרכיב מרכזי בכלכלה בתקופה הממלוכית. תמונה זו מנוגדת בתכלית למוכר בעכו הצלבנית, שאותה ירשה צפת כבירת האזור (Stern 1997).

כלי החרס מהתקופה הצלבנית

מעט שברי כלי חרס משויכים לתקופה הצלבנית, ובהם קערות יבוא, נר שלו רגל ומחבת (איור 75). חרסים אלה נמצאו בלוקוסים משכבות II ו־III ומעידים כנראה על התיישבות במקום זה כבר בתקופה הצלבנית; ייתכן שיש לייחס את השרידים הדלים משכבה IV להתיישבות זו. לכאורה, אפשר שהשברים התדרדרו במדרון ממקום גבוה, אך כיוון שלא נראו עליהם סימני שחיקה סביר שהם נתגלו קרוב למקום שבו נשברו.

יבוא מקפריסין (איור 75:1, 2). לקערה שבאיור 75:1 מיתאר כדורי ודופן מזווה. היא מעוטרת בפסים מפותלים שצוירו בחיפוי לבן (slip-painted), ומזוגגת בזיגוג שקוף למחצה, המכסה את הקערה מבפנים ומבחוץ עד הזווית. האזורים שאינם מחופים קיבלו גוון ירוק כהה, והדגמים הצבועים קיבלו גוון ירוק בהיר. הקערה מקבילה לטיפוס I.8.1 המיובא מקפריסין (Avissar and Stern 2005:58, Fig. 23:1–4). קערות כאלה נמצאו באתרים רבים בארץ, והן מתוארכות למאה הי״ג לסה״נ.

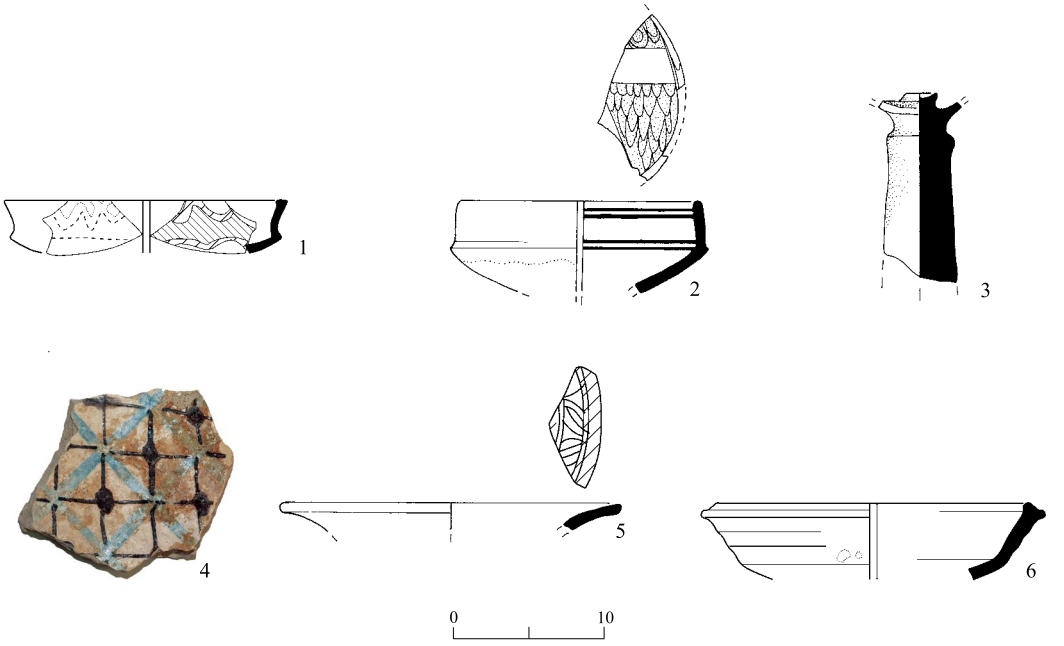

איור 75. כלים מהתקופה הצלבנית.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	שכבה	תיאור
1	קערה מזווה	221/3	2314/2	III	טין חום כהה וגריסים, חיפוי דליל בצבע לבן בפנים, על השפה ובחלק העליון של דופן הקערה, עיטור צביעה בחיפוי וזיגוג חצי שקוף בצבע ירוק בפנים ובשליש העליון בחוץ
2	קערה מזווה	221/3	2296/b	III	טין חום כהה, חיפוי דליל בפנים על השפה ובחלק העליון בחוץ, זיגוג חצי שקוף בצבע צהוב וצהוב־חום בפנים ובשליש העליון בחוץ
3	רגל נר	211	2165/1	II	טין חום כהה, חיפוי עבה בצבע לבן, זיגוג בצבע ירוק
4	קערה	268	2437/1	III	טין בהיר וחולי, מעט גריסים, חיפוי לבן, עיטור בדגם רשת בזיגוג עבה בצבע חום כהה, ועליה רשת בצבע תכלת
5	קערה	266	2436	II	טין חום בהיר, גריסים לבנים, חיפוי לבן בפנים ועל השפה, זיגוג ירוק בהיר על השפה וירוק בפנים
6	מחבת	269	2445/3	III	טין חום, זיגוג בצבע חום כהה בפנים

הקערה שבאיור 75:2 מזווה והחלק העליון של הדופן זקוף. חיפוי לבן סמיך נמרח מבפנים באופן לא אחיד ועל הדופן החיצונית עד הזיווי. הקערה מעוטרת בחריתה עדינה (sgraffito) של דגם קשקשים בזיגוג צהוב־חום וחום, התחום ברצועות רחבות בזיגוג צהוב בהיר. זיגוג ירוק וצהוב־חום נוסף מבפנים ובדופן החיצונית עד מתחת לזווית. לדגם הקשקשים זיגוג צהוב־חום וחום, ולפסי ההפרדה זיגוג צהוב בהיר. קערה זו מקבילה לטיפוס I.8.5 המיובא מקפריסין (Avissar and Stern 2005:62, Fig. 25:2, 3) ומתוארך בארץ למאה הי״ג לסה״נ. בקפריסין המשיכו לייצר קערות מטיפוס זה, ואפשר על כן שהקערה יובאה מאוחר לשאר הקערות המוכרות בארץ.

רגל גבוהה של נר כוורת (איור 75:3). נמצא שבר של רגל גבוהה של נר כוורת; הקערית לא השתמרה. טיפוס זה של נר נמצא עד כה רק בעכו, והוא שייך לקבוצת הכלים המזוגגים שיוצרה באזור פאפוס שבקפריסין ויובאה לממלכת ירושלים השנייה במאה הי״ג לסה״נ (Stern 2012: Pl. 4.41:8–15).

קערה מטיפוס פרוטו מאיוליקה (Proto Maiolica; איור 75:4).— פנים הקערה מעוטר בדגם רשת בצבע חום כהה, שנקודות החיבור בו עובו. מעל רשת זו נוספה רשת של ריבועים גדולים בצבע תכלת. השבר הוא של קערה מטיפוס פרוטו מאיוליקה שיובאה מאפוליה, טיפוס I.9.1.1 אצל אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005:63–64, Fig. 26, Pl. XX:1).

קערות סנט סימיון (St. Symeon Ware; איור 75:5).— נמצאו שברים אחדים של קערות, ובהם שתי שפיות, בסיס טבעת ושבר גוף. הקערה שבאיור 75:5 פתוחה, ולה שפת מדף רחבה מעוטרת בחריתה עדינה של עלים סכמתיים הנתונים בתוך מסגרת. קערה זו מקבילה לטיפוס I.7.4 של אבישר ושטרן (Avissar and Stern 2005:54–55, Fig. 22:1–3).

מחבת (איור 75:6).— למחבת תחתית רחבה ושטוחה, ושפה מעובה שבמרכזה תעלה רדודה. החרס חום כהה ואופייני לסירי בישול; מבפנים יש זיגוג חום כהה. המחבת מקבילה לטיפוס II.2.3.2 של אבישר ושטרן, המתוארך מהמחצית השנייה של המאה הי״ב עד המחצית הראשונה של המאה הי״ג לסה״נ (Avissar and Stern 2005:96–97, Fig. 41:3).

ממצא חפצי המתכת

בחפצי המתכת כמות רבה של מסמרים, וכן פרסות סוסים, כלי תפירה ותכשיטים.

מסמרים (איור 76:1–10).— נמצאו 190 מסמרים, לרובם ראש עגול ושטוח (איור 76:1–9) ולמיעוטם ראש עגול ובולט (איור 76:10); לכולם חוד שחתכו מרובע. הובחנו שלושה גדלים: מסמרים ארוכים (5.5–7.0 ס״מ), שלרובם ראש גדול; מסמרים בינוניים (4.5–5.5 ס״מ), שלרובם ראש גדול; ומסמרים קטנים (3.0–4.5 ס״מ), שלרובם ראש קטן.

נעצים (איור 76:11–13).— נמצאו שמונה נעצים. הם נבדלים מהמסמרים בגודלם, וכנראה שגם בשימושם. המסמרים שימשו כנראה לחיבור קורות עץ בבנייה ובריהוט, ואילו הנעצים שימשו בביגוד או בחיבור של חפצים עדינים. לנעצים ראש קטן ושטוח (מס׳ 12 יוצא דופן וראשו עגול) ורגלית קצרה ורחבה שהקצה שלה מחודד.

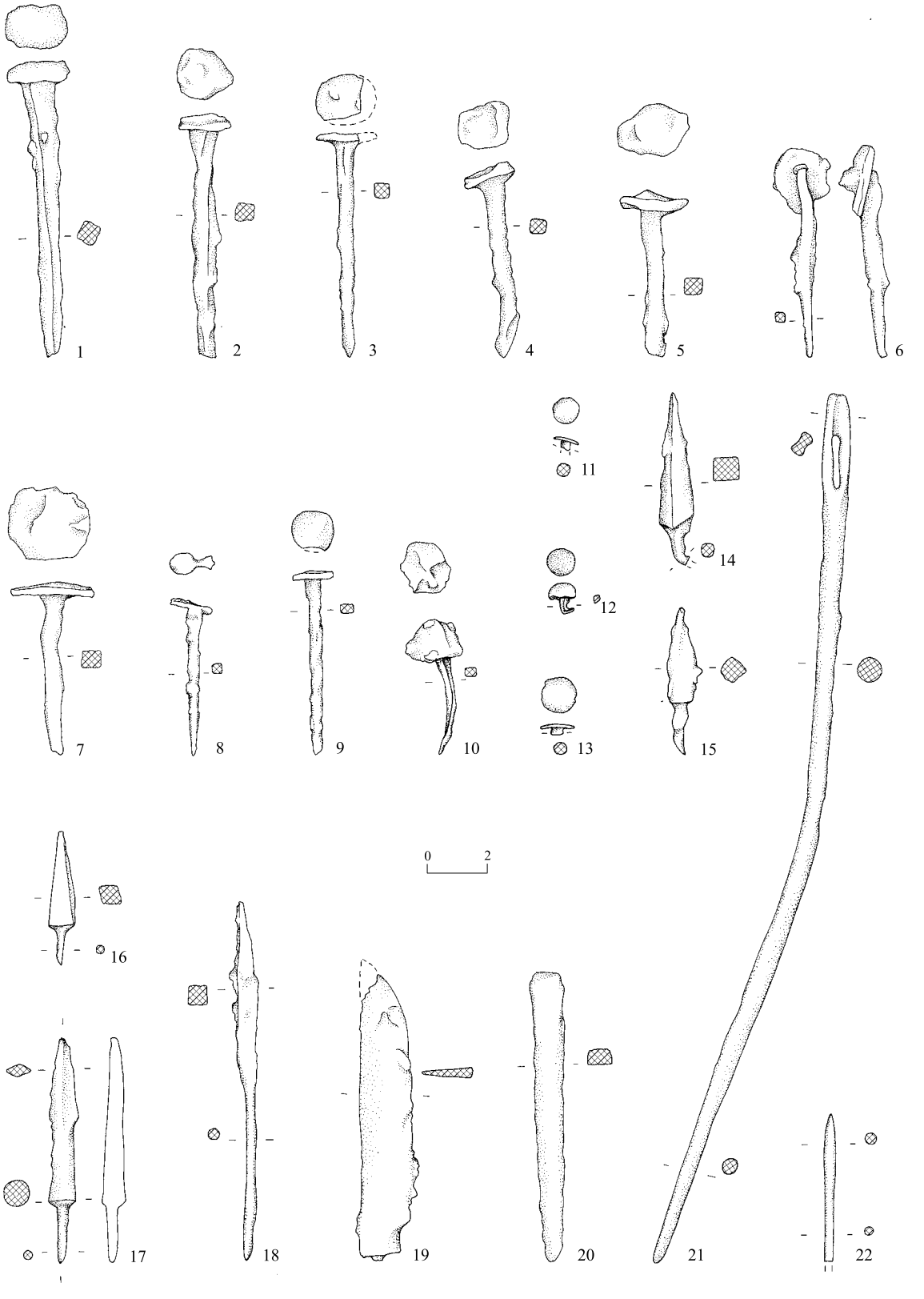

איור 76. חפצי מתכת.

◀ איור 76

מס׳	החפץ	לוקוס	סל	שכבה
1	מסמר	פני שטח		
2	מסמר	223	2368	II
3	מסמר	230	2529	III
4	מסמר	221	2314/1	III
5	מסמר	221/3	2296/b	III
6	מסמר	224	2309/1	I–II
7	מסמר	205/a	2034/1	II
8	מסמר	205/a	2034/2	II
9	מסמר	242	2585	III
10	מסמר	224	2369/2	I–II
11	נעץ	224	2400/1	II
12	נעץ	223	2353/2	II
13	נעץ	224	2400/2	II
14	ראש חץ	221	2314/2	III
15	ראש חץ	221	2330	III
16	ראש חץ	213	2189	II
17	ראש חץ	202	2008	I
18	ראש חץ	223	2404	II
19	להב	212	2093	I
20	איזמל?	225	2531	I–II
21	מחט	115	1083	III
22	חוד?	245	2613/1	III

ראשי חץ (איור 76: 14–18).— נמצאו חמישה ראשי חץ. לשלושה מהם ראש קצר, חתך מרובע וקצה מחודד, תקע דק וחתך עגול. ראש חץ מס׳ 17 ארוך; לחציו העליון חתך מעוין, ולחציו התחתון חתך עגול. ראש חץ מס׳ 18 ארוך במיוחד; לראשו חתך מרובע, והתקע ארוך, דק ועגול. ראש חץ דומה למס׳ 18 נמצא ביקנעם, שם הוא תוארך לראשית ימי הביניים, התקופות הצלבנית והממלוכית (Khamis 1996:219, Fig. XVIII.1:5, Photo XVIII. 4:2).

להבי סכין (איור 76: 19).— נמצאו שישה להבי סכין. לסכין מס׳ 19 להב רחב, דק ומחודד בצדו הישר; התקע שבור.

איזמל(?) (איור 76: 20).— מוט מתכת קצר מס׳ 20 הוא כנראה שבר של איזמל, אך משום שהחוד לא השתמר, הזיהוי אינו ודאי.

כלי תפירה (איורים 76: 21, 22; 77: 1, 2).— בכלי התפירה מחט וחוד (איור 76: 21, 22). למחט גוף מוארך וצר, קצה אחד מחודד וקצה אחר עבה, ובו קוף מוארך (Khamis 1996:223). כן נמצאו אצבעונים (איור 77: 1, 2; 1.6–1.9 ס״מ קוטר, 2.1 ס״מ עומק), שצדם החיצון מחולק לשטחים מנוקדים בריקוע המוגדרים בשוליים.

טבעות ברזל (איורים 77: 3–5).— נמצאו שלוש טבעות ברזל: אחת זעירה (איור 77: 3) ושתיים גדולות (איור 77: 4, 5).

פריטי עופרת (איורים 77: 6, 7).— נמצאו כמה גושים קטנים של עופרת גולמית (איור 77: 6) ולוחית עופרת מקופלת (איור 77: 7).

שונות (איור 77: 8–20).— נמצאו חפצי מתכת אחדים ששימשו את התושבים בחיי היום־יום: ידית מעוטרת, כנראה של מראה (איור 77: 8); ראש פמוט (איור 77: 9); בסיס של כלי לא מזוהה, אולי פמוט (איור 77: 10); חצי פעמון, המורכב משני חצאי עיגול ובו שני חורים עגולים, קטנים, למעבר הצלילים (איור 77: 11); לוחית

איור 77. חפצי מתכת.

◀ איור 77

מס׳	החפץ	לוקוס	סל	שכבה
1	אצבעון	211	2165	II
2	אצבעון	221/3	2296/b	III
3	טבעת (חישוק?)	2613/2	245	III
4	טבעת	268	2437	III
5	טבעת	251	2620	III–IV
6	עופרת	2353/1	223	II
7	לוחית עופרת מקופלת	214	2251	II
8	ידית מעוצבת	205/a	2034	II
9	ראש פמוט	110	1042	II–III
10	בסיס פמוט?	231	2454	II
11	פעמון	214	2217	II
12	לוחית מעוטרת בריקוע	213	2521	II
13	וו סגירה?	213	2142	II
14	קרס דו ראשי	242	2585	III
15	וו או קרס	214	2146	II
16	וו או קרס	110	1078	II–III
17	ארכוף	117	1093	II
18	פרסה	110	1078	II–III
19	פרסה	213	2280	II
20	מדרבן	223	2368	II
21	פרסה	221/1	2278	III
22	ארכובת?	125	1106	II

מעוטרת בריקוע, אולי כתובת (איור 77:12); וו סגירה (איור 77:13); קרסים אחדים (איור 77:14–16); שלושה חלקי מתכת ששימושם אינו ברור (איור 77:17–19), צורתם פרסה ולהם שלושה זיזים, שניים בקצוות ואחד במרכז; פריט נוסף, מדרבן (spur; איור 77:20), הוצמד לנעלי הפרשים כדי לדרבן את הסוסים (Ellis 1995:134).

פרסות סוסים (איור 77:21, 22).— במצבורים משכבה II, שהכילו כאמור ממצאים רבים מימי שכבה III, נמצאו שתי פרסות ברזל של סוסים. מהאחת (איור 77:21) נותרה חצי פרסה: לוחית מתכת שטוחה, רחבה, ובה זוג חורים, שננעצו בהם מסמרים שאטבו את הפרסה אל הטלף. פרסה זו היא מטיפוס שהיה נהוג בארץ כבר בראשית התקופה הצלבנית, ואולי קודם לכן (Tatcher 2009:183). הפרסה שונה מאלה המוכרות מהתקופה הצלבנית, שכן החלל הפנימי בפרסות המקומיות מהתקופה הצלבנית מרובע ופתחו רחב, ואילו לפרסה זו חלל פנימי עגול ופתחו כמעט סגור. צורת הפרסה ומוצאה בשכבה II מאפשרות לייחסה לתקופה הממלוכית, אם כי פרסות מתקופה זו לא נדונו עד כה במחקר. פרסה דומה מאוד נמצאה בנחל חגית במכלול של שכבה II מהתקופה הרומית התיכונה (Seligman 2010: Fig. 7.5:33), אך משום שפרסות ברזל אינן מוכרות בתקופה הרומית, ומשום דמיונה לפרסה מצפת, סביר להניח שמקורה של הפרסה בנחל חגית בשכבה III מהתקופה הממלוכית (Seligman 2010:7, Table 1.2).

הפרסה שבאיור 77:22 כמעט שלמה. היא עשויה מלוחית מתכת שנועדה לכסות את כל הטלף, בכל צד זוג חורים ובמרכז חור סגלגל שנועד לאוורור הטלף. פרסות כאלה אופייניות בארץ בעידן הקדם־תעשייתי (אביצור 1976:30), ועד עתה לא נמצאו בארץ פרסות מטיפוס זה במכלולים הקדומים לתקופה העות׳מאנית. סביר, על כן, שהפרסה חדרה לשכבה II ומקורה בשכבה I בעת שימוש חקלאי בשטח בימים שלאחר הרס השכונה הממלוכית.

תכשיטים (78:1, 2).— נמצא חלק מצמיד ברונזה (איור 78:1), שיוצר משני חלקים שלהם חתך עגול. בקצה האחד תקע או וו זעיר, שהתחבר לחצי השני של הצמיד, והקצה האחר שטוח ובמרכזו נקב לחיבור. הצד החיצון מעוטר בתבליט של מעוין (Khamis 1996:228–229, Nos. 49, 58). בלוקוס 242 (B2587) נמצאה טבעת מזהב טהור (איור 78:2), שהייתה במקור משובצת באבן יקרה, שלא השתמרה. חישוק הטבעת יצוק בתבנית בדגם פרחים שזורים בסרט. בית האבן עשוי מתחתית שחלקיה הולחמו, ושוליה המשוננים החזיקו את האבן.

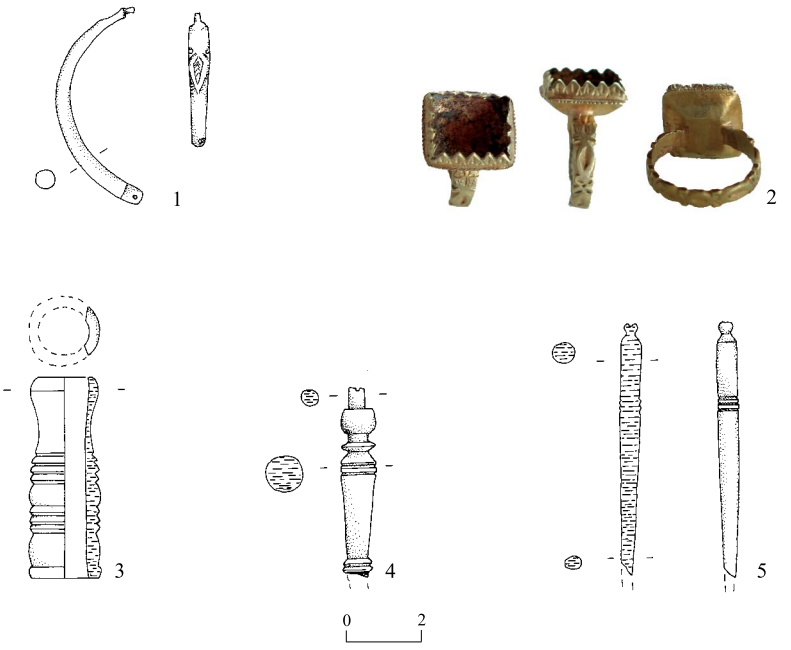

איור 78. תכשיטים (1, 2) וכלי עצם (3–5).

מס׳	החפץ	לוקוס	סל	שכבה
1	צמיד	2621	251	III
2	טבעת זהב	2587	242	III
3	עיטור לרהיט	פני שטח		
4	ידית	2361	213	II
5	סיכה	פני שטח		

ממצא חפצי העצם[10]

בחפירה נמצאו עצמות בעלי חיים, שעליהן סימני חיתוך ועיבוד המעידים על תעשיית כלי עצם מקומית (ר׳ Bar-Oz and Raban-Gerstel, this volume). להלן כמה חפצים שעיצובם הושלם: פריט מעצם חלולה שעובדה במחרטה (איור 78:3). החפץ חתוך לאורכו, שוליו משויפים וחלקו הפנימי אינו מעובד. בצדו החיצון, המוחלק, עיטור המדמה שתי קבוצות של שלוש טבעות צמודות. נראה שפריט זה הוא חלק מעיטור של רהיט, שחובר בהדבקה או במסמרים (Agadi 1996:237, Fig. XIX.1:6). נראה, שהפריט יוצר במחרטה בשלמותו ולאחר מכן נוסר לאורכו לשני חצאים, וכל אחד מהם הודבק בנפרד (Ayalon 2005:424–425).

פריט נוסף (איור 78:4) יוצר מעצם מלאה ועובד במחרטה. הוא שימש ידית של כלי קטן, או של קופסה מעצם מעוטרת בשבכה. בראש הפריט נותר השקע הזעיר שבאמצעותו הוא חובר לחור שבעץ (Ayalon 2005:424–425, Fig. 46). כן נמצא פריט ששימש סיכה פשוטה לשיער או לבגד, או מקלון איפור (איור 78:5; Agadi 1996:237 Fig. XIX.1:4; Ayalon 2005:424–425, Figs. 20:183, 188; 21:207).

[10] תודתנו לד״ר איתן איילון על העזרה בניתוח הממצא.

סיכום

החפירה הנדונה נערכה במדרון המערבי של העיר צפת, בתחומי שכונת (ח׳ארת) אל־וטה מהתקופה הממלוכית, המוכרת ממקורות בני המאות הי״ד–הט״ו לסה״נ. בחפירה הובחנו ארבע שכבות יישוב. נחשפו שרידים של בנייה דלה מהמאה הי״ג (שכבה IV), ונראה שבאותה עת לא היה המדרון מיושב בצפיפות. בעשור השני של המאה הי״ד, או אף מאוחר יותר, הוקמה במקום שכונה, המתאפיינת בבנייה צפופה במדרגות שעוצבו במדרון (שכבה III). שכבה זו נהרסה ברעש אדמה שאירע בעשור הראשון או השני של המאה הט״ו לסה״נ; שרפה שפרצה בתוך המבנים כילתה את תכולתם. לאחר ההרס ננטשה השכונה ותושביה לא חזרו לגור בה. בשלב מאוחר (שכבה II) השתמשו תושבי צפת בחורבות כמקור לאבני בנייה להקמת מבנים במקום אחר. שכבות עבות של שברי אבנים שנמצאו בין הבתים ובתוכם הן הפסולת שנותרה אחרי סיתות מחדש של אבני הבנייה. לאחר מכן ננטש המדרון ושימש לחקלאות (שכבה I) כפי שמעידים קירות מדרגה דלים. בחלקה הדרומי של השכונה, במקום שבו המדרון מתון, המשיך היישוב להתקיים (כהן תשע״ד).

המקורות ההיסטוריים המזכירים את צפת במאה הט״ו דלים, ולא נמצאה התייחסות לרעש האדמה שתוצאותיו נחשפו בחפירה. יש הרואים במגפת הדבר שפרצה במאה הי״ד (שור 2000: 36) סיבה למיעוט העדויות מהמאה הט״ו, אך אפשר שרעש האדמה הוא הגורם המרכזי לפגיעה בעיר ומכך גם לדלות המקורות.

ההיקף הרחב של הממצאים במצבורי ההרס, שתאריכם ידוע במידה רבה של ודאות, והעובדה שהם נותרו משכונה ביישוב עירוני גדול שיש עליו מידע היסטורי רב, מסייע בידינו לשחזר את חיי העיר על פי הממצא הארכיאולוגי. להלן תובנות שעלו מהחפירה, הנסקרות מחמישה היבטים:

1. **האדריכלות.** שטח החפירה המצומצם לא אפשר לשחזר מכלולי בנייה שלמים, אך אפשר לעמוד על שתי תכונות בולטות: החדרים קטנים והמבנים צפופים. מאפיינים אלה הוכתבו על ידי המדרון התלול, אך נראה שגם גודל האוכלוסייה האופייני ליישוב עירוני, הביא את התושבים לגור בצפיפות כה רבה.

2. **הממצא הנומיסמטי.** שפע המטבעות בחפירה (למעלה מ־600 מטבעות; ר׳ Kool and Berman, this volume) מעיד על חברה שקיימה אורח חיים שבו מוצרים הוחלפו תמורת תשלום. מציאות זו שונה מאוד מהמוכר באתרים כפריים. בח׳ירבת דנעילה למשל נחפר שטח בהיקף דומה של שרידים מהתקופה הממלוכית, ולא נמצא בה אף מטבע מתקופה זו (Frankel and Getzov 2014). גם בח׳ירבת בורין נחפר שטח בהיקף דומה, ונמצאו רק שלושה מטבעות מהתקופה הממלוכית (Sokolov 2006).

3. **מכלול כלי החרס.** הובחנה שונות רבה בין הממצא בצפת לבין הממצא באתרים הכפריים, ח׳ירבת דנעילה וח׳ירבת בורין. בצפת הכלים העשויים ביד מעטים, ואילו הכלים שיוצרו באבניים נפוצים — עדות לקיומה של תעשייה שסיפקה לתושבים כלים שאותם לא יכלו לייצר במבנים הצפופים; באתרים הכפריים בולטים כלי החרס העשויים ביד, ונראה שיוצרו בעיקר בחצרות הבתים. מפתיעה במיוחד התפוצה הרבה של קערות שאינן מחופות, השולטות במכלול כלי השולחן בצפת, לעומת הממצא ביישובים הכפריים, שבהם שולטות קערות מחופות בזיגוג. שטרן (Stern 2014:99–100) מסבירה את היעדרן של קערות אלה בח׳ירבת דנעילה בהבדלים הטבועים בין חיי העיר לחיי הכפר. בעקבות לבנוני (Levanoni 2005:204–207), שטרן מציעה שהקערות הפשוטות היו מעין כלים חד־פעמיים ששימשו בקניית מזון מוכן בחנויות. אישוש לסברה זו הוא מיעוטם היחסי של כלי הבישול בחפירות אל־וטה. גם בעכו של המאה הי״ג נפוצות קערות חסרות זיגוג, המכונות ׳קערות עכו׳; חופרי עכו הסבירו זאת בכך שהן שימשו להאכלת עולי הרגל הרבים שפקדו את העיר (Stern 1997:37). מסתבר שתושבי העיר צפת קנו מזון מוכן בחנויות ומיעטו לבשל במעונם.

4. כלי הזכוכית. בחפירה נמצא שפע של כלי זכוכית באיכות השתמרות גבוהה (ר׳ Gorin-Rozen, this volume). לדעת גורין־רוזן, נראה שחלק גדול מהם יוצרו במקום, ורק אחדים הובאו ממקומות מרוחקים. להשוואה, ביישוב הכפרי שבח׳ירבת דנעילה נמצאו רק שברים אחדים, שאין אפשרות לזהותם ולקבוע בבירור את שיוכם לתקופה הממלוכית (Frankel and Getzov 2014). חלק מהכלים, ובהם צנצנות סוכר, שימשו מכלים למוצרי מזון שנקנו בשווקים. כמו כן נמצאו כלי שולחן וכלי מאור (סוגים אחדים של כלים ששימשו נרות). ייתכן שהכמות הרבה של כלי הזכוכית מעידה גם על הרמה הכלכלית הגבוהה של תושבי צפת, שיכלו לרכוש מוצרים נאים שידיהם של תושבי הכפר לא השיגו.

5. עצמות בעלי החיים. המכלול נשלט על ידי עצמות צאן (86% צאן לעומת 4% בקר; ר׳ Bar-Oz and Raban-Gerstel, this volume). תמונה הפוכה התקבלה מהממצא בח׳ירבת בורין, שם רוב העצמות הן של בקר (56% בקר לעומת 35% צאן; Sade 2006: Table 1). לפי ופניש והסה, כאשר יש למעלה מ־20% עצמות בקר במכלול העצמות, יש בכך עדות לבסיס כלכלי של חקלאות הנשענת על חריש (Wapnish and Hesse 1991). מסתבר אם כן, שהממצא מח׳ירבת בורין מעיד על כלכלה של עובדי אדמה, ואילו הממצא מצפת אל־ווטה מעיד על כך שהתושבים צרכו בשר, שנרכש ככל הנראה מנוודים שגידלו צאן למאכל וסחרו בתוצרתם. יתרה מכך, רוב בני הצאן נשחטו בגיל צעיר, ויש בכך כדי ללמד שהצאן גודל לשם מסחר בבשר ולא לצורך הפקת מוצרים משניים, דהיינו חלב וצמר.

תוצאות החפירה משלימות את המידע החסר במקורות ההיסטוריים על תולדות רובע אל־ווטה בצפת. השילוב של הממצא הארכיאולוגי עם המקורות ההיסטוריים מאפשר להגדיר מאפיינים של שרידים חומריים של תרבות עירונית, ואלה יוכלו לשמש לבחינת ממצא ארכיאולוגי שאינו נתמך במידע היסטורי.

נספח 1. רשימת לוקוסים

מס׳ לוקוס/ קיר	מרובע	לוקוס מעל	שכבה	גובה עליון	גובה תחתון	תיאור
L100			I			פני השטח בשטח A
L101	A1		I	723.53	722.60	פני השטח בריבוע A1
L102	A		I	720.86	720.40	פני השטח
L103	A1		II–III	723.86	723.35	הצטברות אבנים
L104	A1	103	III	723.07	722.01	קיר סוגר מזרחי של מבנה A1
L106	A1	103	III	723.67	722.39	קיר סוגר צפוני
L107	A1	103	II	723.00	722.30	הצטברות אדמה ממערב לתעלת ניקוז L112
W108	A1	109	III	722.90	722.55	קיר צמוד לאומנה W132 לכיוון דרום
W109	A1	103	II	723.35	722.90	הצטברות אדמה בהירה
W110	A1	109	II	722.95	722.65	הצטברות שברי אבנים
W111	A1	101	III	722.77	722.60	רצפת לוחות אבן
W112	A1	101	III	722.49	721.99	תעלת ניקוז

נספח 1. (המשך)

מס׳ לוקוס/ קיר	מרובע	לוקוס מעל	שכבה	גובה עליון	גובה תחתון	תיאור
L113	A1	101	I–II	722.65	722.20	הצטברות אדמה בין רצפת אבן L111 לתעלת ניקוז L112
L114	A1	110	III	722.30	722.15	תשתית אבני גוויל
L114/a	A1	110	III	722.65	722.25	הצטברות אדמה בהירה
L115	A1	101	II–III	723.58	722.39	מפולת אבנים מקיר 106
L117	A1	101	II	721.85	720.77	שכבה עבה של שברי אבנים
W118	A2		III	721.14	720.08	קיר סוגר צפוני של מבנה A2
W119	A2		III	720.50	719.15	קיר סוגר מערבי של מבנה A2
W120	A2		III	721.60	721.17	קיר שנחשף בחתך מצפון למבנה A2
L122	A2		II	720.77	720.50	הצטברות אדמה ואבנים
W123	A2		II	721.06	720.41	קיר
L125	A2	117	II	721.06	720.40	הצטברות אדמה חומה מעורבת באבנים קטנות; בתחתיתה נמצא מטמון מטבעות (B1105)
W126	A2	113	I	721.93	721.85	קיר טרסה
W127	A2		III	720.45		קיר סוגר של מבנה A2 מצד דרום
W128	A1		IV	722.21	722.15	קיר מזרח–מערב, נראה בחתך
W129	A1		IV	722.21	722.15	קיר סוגר של מבנה A2 מצד מערב
L130	A1	114	IV	722.25	722.00	רצפת אדמה בהירה, מהודקת, מושתתת על הסלע ממערב לקיר 129
L131	A1	107	IV	722.20	722.01	רצפת אדמה בהירה, מהודקת, מושתתת על הסלע בין קירות 129,128
W132	A1		III	722.84	721.71	אומנה צמודה לקיר 106
L200	B		I	717.85	717.60	פני השטח
L201	B1		I	717.91	717.52	פני השטח
L202	B2		I	717.90	717.30	הצטברות אדמה בהירה
L203	B3		I	717.73	716.89	פני השטח
W204	B2	215	III	717.12		קיר מזרח–מערב, מפולת L265 ממערב לו
L205	B2	202	I	716.90	716.75	הצטברות אדמה חומה מעל שכבת שרפה L110
L205/a	B2	205	II	716.65	716.45	הצטברות אדמה בהירה מצפון לקיר 204, בתוכה מוקד שרפה L210
L206	B1	201	I	717.52	717.32	הצטברות אדמה בהירה בצד המערבי של הלוקוס
L207	B4		I	717.55	716.60	פני שטח
L209	B1	201	I–II		717.80	מצבור אבנים בחלק הדרומי של המרובע
L210	B2	205/a	II	716.75	716.65	מוקד שרפה גדול
L211	B1	206 ,209	II	717.30	716.40	הצטברות אדמה
L212	B2		I	717.70	716.90	פני השטח, הרחבת המרובע למזרח
L213	B3	203	II	716.96	716.30	הצטברות אדמה בהירה
L214	B4	207	II	717.30	716.65	הצטברות אדמה בהירה
L215	B2	205/a	III	716.60	716.25	שכבה עבה של אדמה אפורה ופיח מעל מפולת L265 מקיר 204
W216	B3+B4	203	I	716.91	716.40	קיר טרסה

נספח 1. (המשך)

מס׳ לוקוס/ קיר	מרובע	לוקוס מעל	שכבה	גובה עליון	גובה תחתון	תיאור
W217	B4	219	III	716.92	*715.24	קיר סוגר צפוני של מבנה B4–5
W218	B4–5	219	III	716.60	*715.23	קיר מחיצה במבנה B4–5
L219	B4	214	III	716.30	715.76	מפולת אבנים במבנה B4–5
L220	B4	207	II	716.20	715.93	הצטברות אדמה בהירה במקביל ללוקוס 214
L221/1	B1	206, 209	III	716.50	716.40	רובד שרפה בחצי המזרחי של הריבוע
L221/2	B1	221/1	III	716.40	716.19	הצטברות אדמה ובה שרידי פיח
L221/3	B1	221/2	III	716.19	715.52	הצטברות אדמה מעורבת בשרידי פיח ממערב לקיר 222
W222	B1	221/2	III			קיר צפון–דרום מושתת על הסלע
L223	B5	228	II	717.55	716.50	הצטברות אדמה בהירה
L224	B6		II	717.70	716.58	הצטברות אדמה חומה מעורבת במעט אבנים
L225	C1		I	708.00	706.30	פני השטח
W226	B4–5	232	III	715.95	714.84	קיר סוגר מערבי של מבנה B4–5
W227	B5	223	III	716.63	714.05	קיר סוגר דרומי של מבנה B4–5
L228	B4–5		I	717.66	717.60	הצטברות אדמה בהירה
L229	B4–5		I	717.60	716.05	הצטברות אדמה מעל קירות טרסה 257,238, במקביל ללוקוס 228
L230	B4–5	228	III	716.60	715.70	מפולת אבנים בין קירות W218 ל־W227
L231/232	B5	228	II–III	716.50	715.48	מפולת אבנים מדרום לקיר W227
L233	C1	225	III?	706.62	706.35	מפולת אבנים מדרום ללוקוס 256
W235	B3	239	IV	715.59		קיר
L236	C1	225	II–III	706.40	705.70	הצטברות אדמה בהירה בין קיר 237 ללוקוס 256
W237	C1	225	III	706.32		קיר
W238	B4–5	229	II	716.36	716.18	קיר דל
L239	B3	266	III	715.43	714.96	הצטברות אבנים (מפולת?) מעל קיר 235, כנראה המשך מפולת 253
L240	C2		II?	712.00	710.90	פני השטח
L241	B4–5	229	II	716.36	715.92	הצטברות אדמה בהירה ממערב לקירות טרסה 257,238
L242	B5	231–232	III	715.48	715.40	שכבת שרפה מתחת למפולת 231–232, מעל רצפה L270
L243	B4–5	241	II–III	715.92	715.55	הצטברות אדמה אפורה מעל קיר 226
L244	B4–5	230	III	715.70	715.50	שכבת שרפה מתחת למפולת L230, מעל רצפה L245
L245	B4–5	269	III	715.15	715.00	רצפה מהודקת בחדר הדרומי של B4–5
W246	C2	240	III	710.70		קיר
W248	C2	240	II	710.85		קיר
L249	C2	240	III	710.23		אדמה חומה
W250	B4–5	269	III	715.24	715.12	מחיצה של שורת אבנים בין קירות 218 ל־227
L251	B4–5	245	III–IV	715.00	714.55	הצטברות אדמה בהירה ובה פיח ואבנים בינוניות, מתחת לרצפה 245 בחדר הדרומי

נספח 1. (המשך)

מס׳ לוקוס/ קיר	מרובע	לוקוס מעל	שכבה	גובה עליון	גובה תחתון	תיאור
L252	B5	270	III–IV	715.15	714.48	מצבור אבנים בינונית וקטנות מעל קיר 255 ומתחת לרצפה 270
L253	B4	220	III	716.40	714.48	מפולת אבנים מצפון למבנה B4–5
L254	B4	268	III	715.40	715.25	הצטברות אדמה בהירה על רצפה 262, בה נמצאה קופת החיסכון
W255	B5	252	IV	714.80		קיר מתחת ליסוד קיר 227
L256	C1	225	III	706.46		רצפת אבן
W257	B4–5	229	I	716.66	716.39	קיר טרסה
W259	B6	224	III	716.30	716.01	קיר סוגר מערבי
L262	B4	254	III	715.25		רצפה אדמה מהודקת בחדר הצפוני של מבנה B
L263	B6	224	III	717.04	716.65	תשתית של אבני גוויל בגודל בינוני, מונחת ישירות על הסלע
L264	B6	224	III	716.50	715.87	הצטברות אדמה ממערב ללוקוס 263 ולקיר 259
L265	B2	215	III	716.60	716.00	מפולת אבנים מקיר 204
L266	B3	213	II–III	716.20	715.30	שכבה עבה של שברי אבנים
L267	B4	219	III	715.95	715.65	שכבת שרפה ובה חרסים רבים
L268	B4	267	III	715.65	715.55	שכבה של אדמה בהירה ואבנים בינוניות מתחת ללוקוס 267
L269	B4–5	244	III	715.54	715.20	שכבה של אדמה בהירה ואבנים בינוניות מעל רצפה 245
L270	B5	231–232	III	715.40	715.15	רצפה אדמה מהודקת מדרום למבנה B4–5
W271	B1	206, 209	I	716.91	716.65	קיר טרסה בפינה הצפונית מזרחית של המרובע
W272	C3		III	712.80	709.77	קיר 2 בחפירה של כהן 2008

הפניות

אביצור ש׳ 1976. **אדם ועמלו: אטלס לתולדות כלי עבודה ומיתקני ייצור בארץ ישראל**. ירושלים.

בן־אברהם א׳ 2002. צפת ואתריה בתקופה הממלוכית. בתוך א׳ שילר, עורך. **צפת ואתריה** (אריאל 157–158). ירושלים. עמ׳ 59–67.

ברבה ח׳ 2006. צפת, דרך חטיבת יפתח. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 118 (29.3.2006) http:// www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=328&mag_id=111 (תאריך גישה 9.3.2019)

ברבה ח׳ ודמתי ע׳ 2005. צפת. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 117 (10.7.2005). http://www. hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=214&mag_id=110 (תאריך גישה 9.3.2019)

ברבה ח׳ וצינמון ג׳ 2009. צפת. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (15.2.2009). http://www. hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1039&mag_id=115 (תאריך גישה 9.3.2019).

גצוב נ׳ תש״ס. חפירות בחורבת בית זניתה. **עתיקות** 39:75*–106*.

דמתי ע׳ 1998. צפת. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** קח:9.

דמתי ע׳ 2002. אתרים ומקומות בצפת. בתוך א׳ שילר, עורך. **צפת ואתריה** (אריאל 157–158). ירושלים. עמ׳ 141–145.

דמתי ע׳ 2004. ח׳אן אל־באשה (ח׳אן היהודים) לאור חפירת ההצלה בצפת, 1996. **עתיקות** 46:113–133.

דמתי ע׳ 2009. צפת, רחוב ט״ז (זאווית בנאת חאמד). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (1.12.2009). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1279&mag_id=115 (תאריך גישה 9.3.2019).

כהן מ׳ 2007. צפת (אל־ווטה). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 119 (18.3.2007). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=501&mag_id=112 (תאריך גישה 9.3.2019).

כהן מ׳ 2008. צפת. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (20.3.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=721&mag_id=114 (תאריך גישה 9.3.2019).

כהן מ׳ תשע״ד. שרידים מהתקופות הממלוכית והעות׳מאנית בח׳ארת אל־ואטה, צפת. **עתיקות** 78 : 73*–85*.

סטפנסקי י׳ 2002. צפת וסביבתה בתקופות הקדומות. בתוך א׳ שילר, עורך. **צפת ואתריה** (אריאל 157–158). ירושלים. עמ׳ 51–58.

עמיצור ח׳ 2002. סקירה כללית. בתוך א׳ שילר, עורך. **צפת ואתריה** (אריאל 157–158). ירושלים. עמ׳ 41–50.

שור נ׳ 2000. **תולדות צפת**. ירושלים.

Abu l'Faraj al-Ush M. 1961–1962. Al-fukhar ghair al mutli (The Unglazed Pottery) 2. *AAS* 11–12: 35–70 (Arabic).

Agadi S. 1996. The Bone Objects. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqne'am* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 236–238.

Avissar M. 1996. The Medieval Pottery. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqne'am* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 73–172.

Avissar M. and Stern E.J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel* (IAA Reports 26). Jerusalem.

Ayalon E. 2005. *The Assemblage of Bone and Ivory from Caesarea Maritima, Israel 1st–13th Centuries CE* (BAR Int. S. 1457). Oxford.

Barbé H. 2008. A Coastal Rural Occupation of the Medieval Period at 'En Gev. *'Atiqot* 60:177–191.

Barbé H. 2014. Mamluk and Ottoman Remains in the al-Waṭa Quarter, Safed (Zefat). *'Atiqot* 78:113–137.

Bar-Oz G. and Raban-Gerstel N. This volume. The Faunal Remains from the Mamluk-Period al-Waṭṭa Quarter, Safed (Ẓefat).

Ben-Tor A., Avissar M. and Portugali Y. 1996. *Yoqne'am* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem.

Ellis B.M.A. 1995. Spurs and Spur Fitting. In J. Clark. *The Medieval Horse and Its Equipment, c. 1150–1450: Medieval Finds from Excavations in London*. London. Pp. 124–156.

Frankel R. and Getzov N. 2014. Khirbat Din'ila, Western Galilee: The Survey and Excavations of Three Oil Presses. *'Atiqot* 78:37–69.

Frankel R., Getzov N., Aviam M. and Dagani A. 2001. *Settlement Dynamics and Regional Diversity in Ancient Upper Galilee: Archaeological Survey of Upper Galilee* (IAA Reports 14). Jerusalem.

Gorin-Rozen Y. This volume. A Mamluk-Period Glass Assemblage from the al-Waṭṭa Quarter, Safed (Ẓefat).

Khamis E. 1996. The Metal Objects. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqne'am* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 218–235.

Kletter R. and Stern E.J. 2006. A Mamluk-Period Site at Khirbat Burin in the Eastern Sharon. *'Atiqot* 51:173–214.

Kool R. and Berman A. This volume. The Coins from the al-Waṭṭa Quarter, Safed (Ẓefat).

Levanoni A. 2005. Food and Cooking during the Mamluk Era: Social and Political Implications. *Mamlūk Studies Review* 9/2:201–222.

Pringle D. 1984. Thirteenth-Century Pottery from the Monastery of St. Mary of Carmel. *Levant* 16:91–111.

Sade M. 2006. Archaeozoological Finds from Khirbat Burin. *'Atiqot* 51:225–229.

Sbeinati M.R., Darawcheh R. and Mouty M. 2005. The Historical Earthquakes of Syria: An Analysis of Large and Moderate Earthquakes from 1365 B.C. to 1900 A.D. *Annals of Geophysics* 48:347–435.

Seligman J. 2010. *Naḥal Ḥaggit: A Roman and Mamluk Farmstead in the Southern Carmel* (IAA Reports 43). Jerusalem.

Shapiro A. This volume. Petrographic Examination of Selected Pottery Vessels from the al-Waṭṭa Quarter, Safed (Ẓefat).

Sokolov H. 2006. Coins from Khirbat Burin, Eastern Sharon. *'Atiqot* 51:223–224.

Stern E.J. 1997. Excavations of the Courthouse Site at 'Akko: The Pottery of the Crusader and Ottoman Periods. *'Atiqot* 31:35–70.

Stern E.J. 2012. *'Akko* I: *The 1991–1998 Excavations; The Crusader-Period Pottery* (IAA Reports 51) (2 vols.). Jerusalem.

Stern E.J. 2014. The Crusader, Mamluk and Early Ottoman-Period Pottery from Khirbat Din'ila: Typology, Chronology, Production and Consumption Trends. *'Atiqot* 78:71–104.

Tatcher A. 2009. Miscellaneous Finds from Strata 5–1. In N. Getzov, D. Avshalom-Gorni, Y. Gorin-Rosen, E.J. Stern, D. Syon and A. Tatcher. *Ḥorbat 'Uẓa; The 1991 Excavations* II: *The Late Periods* (IAA Reports 42). Jerusalem. Pp. 182–189.

Vroom J. 2005. *Byzantine to Modern Pottery in the Aegean (7th to 20th Century): An Introduction and Field Guide*. Utrecht.

Wapnish P. and Hesse B. 1991. Faunal Remains from Tel Dan: Perspectives on Animal Production at a Village, Urban and Ritual Center. *Archaeozoologia* 4/2:9–86.

SUMMARIES OF THE HEBREW SECTION

Remains from the Mamluk Period in the al-Waṭṭa Quarter, Safed (Ẓefat)

Edna Dalali-Amos and Nimrod Getzov
(Pp. 1*–95*)

The excavation conducted in 2004–2005 on the western slope of the city of Safed (Ẓefat; map ref. 24641/76335; Figs. 1–4) revealed building remains of the Mamluk-period neighborhood of al-Waṭṭa (in Arabic: 'the lower'), known from fourteenth–fifteenth-century CE historical sources and from previous excavations (Fig. 3; Table 1).

Four strata were documented: Stratum IV includes scarce pre-Mamluk building remains; Stratum III, the main occupation layer, probably dating to the 1320s CE or later, included dense building remains of a Mamluk-period neighborhood, which was built on terraces formed along the steep slope; Stratum II is a layer of stone debris, which was found in and between the Stratum III buildings, possibly the remains of a later phase of stone working to be reused in other parts of the city; Stratum I is a post-occupation layer, when the slope was exploited for agriculture. Stratum III came to a dramatic end in the first or second decade of the fifteenth century CE, probably due to an earthquake (studied by Oded Katz); however, this event does not appear in the historical records. Some scholars believe that the lack of historical evidence from the fifteenth century CE is a consequence of the Black Death (1347–1349 CE); however, in the case of al-Waṭṭa, it seems that the earthquake was the main reason for this.

The rich well-dated remains recovered from the debris layers of the destroyed neighborhood of the large city allow for a reconstruction of daily urban life based on archaeological finds. Five major aspects of daily urban life in Mamluk-period Safed are discussed here in comparison with two previously excavated contemporary rural sites: Khirbat Din'ila and Khirbat Burin.

Architecture (Plans 1–3; Figs. 5–40). The excavation revealed small rooms enclosed within crowded structures. This type of construction probably indicates an over-populated city, whose inhabitants were forced to dwell on its steep slope.

Numismatic Evidence (see Kool and Berman, this volume). The rich numismatic assemblage from the site, including more than 600 coins, reflects a society that exchanged goods for money on a daily basis. This situation is very different from that which prevailed in the contemporary rural settlements.

Pottery Assemblage (Figs. 41–75; Tables 2, 3). The finds from this site differ greatly from those uncovered in contemporary rural sites. Especially surprising is the wide distribution of unglazed bowls, comprising most of the uncovered tableware, which stands in contrast to the dominance of glazed bowls in the rural sites. It seems that the unglazed bowls served as disposable vessels that were used for buying cooked food in the market for "take away." Further support for this can be deduced from the relatively small quantities of cooking pots found at the site, attesting that cooking was not practiced in the private dwellings.

Glass Vessels (see Gorin-Rosen, this volume). A rich and diverse assemblage of glass vessels was found at the site. Their quantity and quality attest that most of the vessels were probably produced locally, whereas only a few specimens were brought from afar. Some of the glass vessels, e.g., the sugar jars, were used as containers for foodstuffs bought in the markets. The many glass vessels recovered in Safed stand in contrast to their rarity in contemporary rural sites, alluding to the high economic status of the city's inhabitants.

Animal Bones (see Bar-Oz and Raban-Gerstel, this volume). The zooarchaeological assemblage is exceptionally dominated by sheep and goat remains (86% versus 4% of cattle). This picture is very different from that documented at other contemporary rural settlements, where cattle dominate. This seems to attest that the inhabitants of Safed did not engage in agriculture, but purchased their meat from specialists, probably of a nomadic population, who raised sheep and goats for consumption and traded it.

The excavation results from Safed, al-Waṭṭa, enrich our knowledge concerning the history of the city, filling in the lacunae in the historical sources. They emphasize the importance of integrating archaeological data and historical records to reconstruct the material culture of an urban society. It is hoped that the insights from this excavation will serve as a basis for analyzing archaeological data in future excavations, when historical records are lacking.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location of the excavation (marked in an orange rectangle) in the al-Waṭṭa quarter, Safed, aerial view to the north (© all rights reserved by the Survey of Israel; printed with Survey of Israel permission).
Fig. 2. The western slope, looking south.
Fig. 3. Location of the excavations along the western slope (for legend, see Table 1).
Fig. 4. Topographical map of the western slope and location of the excavated areas.
Plan 1. Area A, plan and sections.
Fig. 5. Area A, W128 and W129 from Stratum IV, Pillar 132 and W106 from Stratum III, looking west.
Fig. 6. Area B, Sq B5, W255 from Stratum IV beneath foundation W227 from Stratum III, looking north.

Fig. 7. Area B, Sq B3, W235 from Stratum IV, looking east.
Fig. 8. Area A, Building A1, looking south.
Fig. 9. Area A, Building A1 north of W106, looking north.
Fig. 10. Area A, Pillar 132 adjacent to the southern face of W106, looking east.
Fig. 11. Area A, W108 blocking the opening south of Pillar 132, looking east.
Fig. 12. Area A, W106 sloping south and its fallen stones to the north (L115), looking northeast.
Fig. 13. Area A, Channel 112 to the west of Building A1 and W106, looking northeast.
Fig. 14. Area A, Channel 112 beneath stone Floor 111, looking east.
Fig. 15. Area A, Building A1 on the upper level and Building A2 on the lower level, looking southeast.
Fig. 16. Area A, W118 in the eastern section, looking east.
Fig. 17. Area B, Sq B4–5, western end of Building B, looking north.
Fig. 18. Area B, Sq B4–5, western end of Building B, looking south.
Plan 2. Area B, plan and sections.
Fig. 19. Area B, 'money box' containing coins found on Floor 262 in the northern room of Building B, looking south.
Fig. 20. Area B, *in situ* smashed 'money box' and scattered coins on Floor 245, looking northeast.
Fig. 21. Area B, store-jar fragments in the northern room of Building B (L268), looking east.
Fig. 22. Area B, burned layer (L267) covering the rooms of Building B and further to its south, looking southeast.
Fig. 23. Area B, burned layer (L267) incorporating glazed and unglazed vessels, looking east.
Fig. 24. Area B, stone debris (L219) covering the walls of Building B, looking southeast.
Fig. 25. Area B, Sq B2, W204 sloping west toward the slope with cracks in its stones, looking north.
Fig. 26. Area B, Sq B2, stone debris collapse (L265) north of W204, looking northeast.
Fig. 27. Area B, Sq B6, floor bedding (L263) comprised of fieldstones, looking south.
Fig. 28. Area B, Sq B2, W222 built on bedrock, covered with a burned layer (L221/1–3), looking southeast.
Plan 3. Area C, Sqs C1–3, plans and sections.
Fig. 29. Area C, Sq C2, W246, looking east.
Fig. 30. Area C, Sq C1, W237 and Floor 256, looking north.
Fig. 31. Area C, Sq C1, layer of limestone plaster (L256a) above stone Floor 256, looking north.
Fig. 32. Area C, Sq C3, crack in W272, looking north.
Fig. 33. Area C, Sq C3, drainage Channel A adjacent to the southern face of W272 and its meeting point with Channel B, looking east.
Fig. 34. Area A, Stratum II, stone chips (L110), looking southeast.

Fig. 35. Area A, Stratum II, Building A2, Mamluk-period coin hoard (L125), looking west.
Fig. 36. Area A, Building A2, layer of stone chips (L117), looking east.
Fig. 37. Area B, Sq B3, layer of stone chips (L266) between Building B and W204, looking east.
Fig. 38. Area A, Stratum I, marble slab fragment (L110; marked by an arrow) inscribed in Arabic, looking east.
Fig. 39. Fragment of marble slab (L110) inscribed in Arabic.
Fig. 40. Area B, Stratum I, Sq B4, W216, looking west.
Fig. 41. Unglazed wheel-made pottery, small bowls: Type 1 (1–15), Type 2 (16–20), Type 3 (21).
Fig. 42. Unglazed wheel-made pottery, large bowls: Type 1.
Fig. 43. Unglazed wheel-made pottery, large bowls: Type 2.
Fig. 44. Unglazed wheel-made pottery, pithoi.
Fig. 45. Unglazed wheel-made pottery, store jars: Type 1 (1–5), Type 2 (6–10), Type 3 (12–16)
Fig. 46. Unglazed wheel-made pottery, store jars: Type 4 (1–5), Type 5 (6, 7), Type 6 (8–11) Type 7 (12).
Fig. 47. Unglazed wheel-made pottery, wide-necked amphorae: Type 1 (1–4), Type 2 (5–8).
Fig. 48. Unglazed wheel-made pottery, jugs: Type 1 (1–7), Type 2 (8–12), Type 3 (13–15).
Fig. 49. Unglazed wheel-made pottery, jugs: Type 4.
Fig. 50. Unglazed wheel-made pottery, juglets (1–5) and 'money box' (6).
Fig. 51. Unglazed wheel-made pottery, Buff Ware jugs (1–6) and flasks (7–12).
Fig. 52. Unglazed wheel-made pottery, slipped and painted.
Fig. 53. Unglazed wheel-made pottery, chamber pots (1, 2) and pipes (3, 4).
Fig. 54. Handmade pottery, large bowls.
Fig. 55. Handmade pottery: kraters (1–3), basket handle (4), lids (5–7).
Fig. 56. Handmade pottery, small bowls, undecorated (1, 2) and decorated (3).
Fig. 57. Handmade pottery, painted store jars.
Fig. 58. Cooking vessels, frying pans, Type 1 (1–6), Type 2 (7–10), Type 3 (11, 12).
Fig. 59. Cooking vessels, cooking pots, Type 1 (1, 2), Type 2 (3, 4), Type 3 (5–12).
Fig. 60. Cooking vessels, lids (1, 2), cooking pot Type 4 (3), kraters (4, 5).
Fig. 61. Glazed pottery, monochrome, simple bowls, Type 1 (1–3), Type 2 (4–8).
Fig. 62. Monochrome glazed pottery, simple bowls, Type 3 (1–6), Type 4 (7–9), closed vessels (10, 11).
Fig. 63. Glazed pottery, Fine Sgraffito bowls.
Fig. 64. Glazed pottery, Gouged Sgraffito bowls (1–4), External Sgraffito bowls (5–9).
Fig. 65. Glazed pottery, slip-painted bowls (1–4), mold-made bowls (5–9).
Fig. 66. Glazed pottery, oil lamps, Type 1 (1), Type 2 (2–4).
Fig. 67. Glazed pottery, tiles (1, 2), 'grenades' (3, 4).
Fig. 68. Soft-Paste pottery, Imitation Celadon Ware (1–3), Under-Glaze-Painted (4–9).
Fig. 69. Soft-Paste pottery, Under-Glaze-Painted.

Fig. 70. Soft-Paste pottery, Under-Glaze-Painted.
Fig. 71. Imported wares, Italy.
Fig. 72. Imported wares, China, Celadon Ware (1–4), Ming porcelain (5).
Fig. 73. Imported wares, Egypt (1, 2), Spain (3), unidentified bowl (4).
Fig. 74. Summary of the Pottery Assemblages from Safed, al-Waṭṭa, Khirbat Dinʻila and Khirbat Burin.
Fig. 75. Crusader-period pottery.
Fig. 76. Metal artifacts.
Fig. 77. Metal artifacts.
Fig. 78. Jewelry (1, 2) and bone artifacts (3–5).
Table 1. Summary of the excavations in the al-Waṭṭa quarter, Safed (see Fig. 3).
Table 2. Distribution of the Pottery Finds from the Mamluk Period.
Table 3. Comparison of the Pottery Assemblages from Safed, Khirbat Dinʻila and Khirbat Burin.
Appendix 1. List of loci and walls.